

## מלחמות יהודי פולין על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות

א

לא יהדות פולין בלבד נלחמה על זכויותיה. גם יהודי צרפת נלחמו בשעתם על זכויות האדם והאזרח; גם יהודי גרמניה ואנגליה נלחמו על אָמאנציפאציה שלמה; נלחמו גם יהודי רוסיה הקרובים ביותר ליהודי פולין. אולם אף אחד מן הקיבוצים היהודיים הללו לא נלחם על זכויותיו הלאומיות, על כך נלחמה יהדות פולין ובעקבותיה — הקיבוצים היהודיים בליטא ובארצות הבאלטיות ובמקצת גם בצ'כוסלובאקיה ורומניה.

בלא היסוסים ובלא מחאה ויתרה יהדות צרפת בימי נאפוליאון הראשון, באמצעות הסנהדרין, על זכותה ליחוד לאומי תמורת זכויות-אזרח מלאות. מלחמתו של גבריאל רִיֶסֶר בשם יהדות גרמניה היתה אף היא באותו הקו: הזכות לשמור על יחוד דתי תוך שיווי-זכויות אזרחי. לִיאֹנֶל רוטשילד ודוד סאלומוןס באנגליה נלחמו על זכותו של אנגלי בן דת-משה, שנבחר לפארלאמנט על-ידי אנגלים, לנוסח של שבועת-הצירים, שיהא הולם את דרישות הדת היהודית. אפילו יהודי רוסיה לא הספיקו לעלות, עד מהפכת 1917, לשלב של מלחמה על זכויותיהם הקיבוציות כאומה. הם נלחמו רק על זכויותיהם האזרחיות, אף-על-פי שלא התכחשו, כיהודי המערב, ליחודם הלאומי. ואפילו את מלחמתם על זכויות-אזרח, לא ניהלו על-אף מספרם הרב (ששה מיליונים ומעלה מבין חמישים מיליונים אוכלוסים שב"תחום-המושב"), באמצעות סיעה פארלאמנטארית יהודית, אלא כחברים בודדים של המפלגות הרוסיות הכלליות ובעזרתן, אמנם תוך מגע הדדי בעניני כלל ישראל, רק יהדות פולין — אף כי חלקה בכלל האוכלוסים היה קטן במקצת משל יהודי רוסיה בתחום-המושב — נלחמה על זכויותיה האזרחיות והלאומיות על דגלה היא ועל-ידי נציגות יהודית טהורה. ואין לומר, כי הדבר היה בגדר האפשר רק בפולין שקמה לתחיה אחרי מלחמת-העולם הראשונה, משום שבפולין היתה חוקת-בחירות דמוקרטית מאד והיהודים היוו עשרה אחוזים למאה מכלל האוכלוסים במדינה ומשום שגברו נטיות החופש והאידיאליזם של הגדרה-עצמית לאומית עם חווה ורסיל. אין הדבר כן, שהרי יהדות פולין הניפה את דגל המלחמה העצמאית על זכויותיה הלאומיות זמן רב קודם לכן, לפני שחרורה של פולין ואף לפני מלחמת-העולם. כבר בשנת 1907 הניפה יהדות פולין את הדגל הזה בגאליציה, בעת הבחירות לבית-הנבחרים האוסטרי. ציוני גאליציה הלכו אז לבחירות כשהם לעצמם, ובשםם שלחו לבית-הנבחרים בווינה שלושה צירים: ד"ר אֶדוֹלֶף שטאנדר, ד"ר צבי (הנריק) גאָל וד"ר מאקֶלר, שיצרו, יחד עם הציר מטשורנוביץ ד"ר בֶּנוֹ שְׁטֶרְנְבוֹרְג, בפעם הראשונה בתולדות הפארלאמנטאריזם בעולם, סיעה יהודית-לאומית מיוחדת, והרי אותה סעה עצמה ולפי אותה חוקת הבחירות שלחו היהודים בצ'כיה ובארצות הגרמניות של אוסטריה את בני-דתם לבית-הנבחרים בווינה כחברי האיגודים הלאומיים של הצ'כים או הגרמנים או גם כחברי מפלגות סוציאליסטיות של אומות שונות, אך לא בתור יהודים, וגם אחרי מלחמת-העולם הראשונה הן היו בכמה ארצות, כגון הרייך השלישי, חוקת-בחירה שלא נפלו בדרך כלל, מבחינת הדמוקראטיות, מחוקת-הבחירות שבפולין ואף-על-פי-כן לא הרהיבו שם היהודים עוז בנפשם ללכת אל הבחירות תחת דגלם הם, מחשש תגובה אנטישמית.

בגלל חלוקת פולין נתפרדה היהדות הפולנית לכמה חלקים, שהתפתחו בתנאים היסטוריים שונים. חלקיה היו ארבעה. החלק שנשאר באזור הכיבוש הפרוסי (חבל פוזנא, פוֹמֶרָנא, שלזיה העילית ובמקצת גם פרוסיה המזרחית) מיהר ונוקק להתבוללות גרמנית. החלק שסופח לאוסטריה (גאליציה המזרחית והמערבית, שלזיה התחתית) נשאר בכללו, להוציא את בֶּזְלִיץ והסביבה — גזע יהודי חסון; רק השכבות העליונות והעשירות של האינטליגנציה המדופלמת התבוללו כאן בקרב הפולנים. בחלק השלישי — פולין הקונגרסאית, שסופחה לרוסיה, היתה מידת התבוללות בקרב הפולנים פחותה במקצת

מאשר בגאליציה. ליהודי פולין הקונגרסאית היתה אבטונומיה דתית מסוימת וכן היו לה זכויות אזרחיות מסוימות יותר מאשר לחלק הרביעי — היהודים שישבו בחבל-הספר המזרחיים של פולין, שנתפנו, בפולין הקונגרסאית, בשם "ליטוואקים". הללו — פרט ליוצאים-מן-הכלל מעטים מאוד — לא התבוללו כל-עיקר, ואפילו שכבות האינטליגנציה, ששפת-דיבורן היתה רוסית, לא חדלו לעולם, אף לשעה קלה, מלראות את עצמם כיהודים במובן הלאומי.

חיו של כל אזור ואזור זרמו, לאחר חלוקת פולין ופרשת נאפוליאון, באפיקו המיוחד. על יהודי האזור הפרוסי עברו כל אותן תמורות-הגורל שעברו על יהודי גרמניה בכללם. יהודי גאליציה וה"רספובליקה של קראקא" השיגו זכויות אזרחיות אחרי "אביב העמים" בשנת 1848, בכלל שאר כל היהודים בארצות ההאבסבורגים, אולם חיי-התרבות היהודיים-הלאומיים, שמסגרתם הדתית-האורתודוקסית נצטמצמה, לא קפאו שם אף לרגע. החסידות מילאה שם בקרב ההמונים תפקיד לא פחות חשוב, משמילאה בפולין הקונגרסאית השכבה המבוססת של האינטליגנציה המדופלמת, שנשתה להתבוללות ונהפכה למכשיר בידי המדינאים הפולנים, בצד החסידות היתה השפעה חזקה על הציבור בגאליציה לתנועת ההשכלה, שהיתה טבועה, בהשפעת וינה ואוסטריה, בחותם התרבות הגרמנית, בהתפתחותה התרבותית והלאומית-המדינית הושפעה גאליציה משני כיוונים מנוגדים: מכאן — וינה הגרמנית, המתבוללת, ואירופה המערבית בכלל, ומכאן — פולין הקונגרסאית, החסידית והנחשלת, והיהדות ה"ליטאית" המשכילית בחבל-הספר של פולין העתידה לקום לתחיה. לכל המעלות והמורדות בחיי היהודים באזור הכיבוש הרוסי היו הדים בגאליציה. אהדתם של יהודי פולין הקונגרסאית לתנועת ההתקוממות הפולנית נשתקפה בהלך-רוחם של יהודי גאליציה, ביחוד בהשפעת המהגרים הפוליטיים שהגיעו לשם (כגון פֶּרְנַאָרְד גוֹלְדְמַאן, הרב מִינְלֶש). אך גם תנועת ההשכלה בקרב יהודי רוסיה, הספרות והפובליציסטיקה היהודית, שצמחו קמעה-קמעה בתחום-המושב (שָׁפֶלֶל את החבלים העתידיים להיות חבלי-הספר המזרחיים של המדינה הפולנית) הכו גלים בגאליציה, ביחוד בגאליציה המזרחית, ושוב משם בתנועה-חוזרת אל חבלי-הספר ופולין הקונגרסאית. הוא הדין לגבי הגילויים של ההכרה הלאומית המתעוררת — תנועת חִבְת־צִיּוֹן. בקיצור, הקשרים שבין יהודי גאליציה לבין יהודי תחום-המושב הרוסי היו כל הימים ערים ואמיצים, אכן לחסידות ולתבוללות הגליצאית היתה זיקה יתירה לפולין הקונגרסאית, ואילו להשכלה ולתנועה הלאומית היה מגע אמיץ יותר לחבלי-הספר.

הציונות בהיוולדה כבר מצאה את יהודי גאליציה מוכשרים לקליטתה, הרעיונות שנולדו בתוך היהדות של רוסיה וחבלי-הספר, רעיונותיהם של פִּינְסְקֶר ("אבטוֹמַאנְצִיפַאצִיָה"), אחד-העם, לֵילֵנְבֶלּוֹם, סְמוֹלֵנְסְקִין ואחרים, לא היו זרים לציבור היהודי הגאליצאי, ודברי הרצל נפלו כאן על קרקע טובה. נוסף פה גם גורם ממלכתי-טריטוריאלי: וינה, מושב ההנהגה העליונה של התנועה הציונית, היתה עיר-הבירה גם לגאליציה. רבים ממנהיגי היהדות הלאומית בארץ זו קיבלו את השכלתם באוניברסיטה של וינה, התרועעו עם הרצל, או הכירוהו, ונמנו עם מקורביו. אין איפוא כל פלא, שהציונות התפשטה בגאליציה מהר מאוד, יותר מהר מאשר בפולין הקונגרסאית או בחבלי-הספר. היה עוד גורם לכך והוא בעל אופי מעשי: בגלל החרות המדינית, שהיתה רווחת במשטר הקונסטיטוציוני של אוסטריה (שלא כברוסיה הצארית), לא נחשבה כאן הציונות, לתנועה בלתי-חוקית ובשל ריבוי האוכלוסים היהודים בערים ובעיירות שנמשכו אחריה, יכלה להעניק למנהיגים השפעה מדינית, עמדה, ואפילו פרנסה. כל הדברים האלה גם יחד חיזקו כאן את ההכרה הלאומית ואת הרגשת הכוח הקיבוצי של הציבור היהודי, משכו אל התנועה אישים רבים מבין האינטליגנציה המקצועית, עד כדי כך שהיהדות הגאליצאית הרגישה בכוחה כי רב להתיצב, בשנת 1907, למלחמה גלויה על זכויותיה הלאומיות, ללכת בדרך עצמאית אל הבחירות לבית-הנבחרים ולנחול את הנצחון הראשון על המתבוללים הבורגנים, המתבוללים הסוציאליסטים (פפס"ד) לא נחלו תבוסה במלחמה זו, משום שמנהיגיהם המצויינים, כגון ד"ר לִיפְּרַמַּן או ד"ר דִּיאַמַּאנְד, הסתייעו לא רק מן הפועלים וההמונים היהודיים, אלא גם מקולותיהם של חברי מפלגת הפולנים.

בבחירות הבאות, בשנת 1911, הפסידו ציוני גאליציה, בעיקר מחמת תכסיסי הבחירות של האדמיניסטרציה המקומית, שתמכה במועמדיהם של המתבוללים, ובגלל הטרור שנקטו בו נגד האוכלוסיה היהודית. בדרוֹהֶבִישְׁט הגיעו הדברים לידי מהומות-דם. שלטונות המקום, שתמכו במועמד מתבולל, ד"ר לֵיוֹנְשֶׁטֶין, נגד המועמד הציוני, הבהילו ז'אנדארמים וצבא נגד ההמון היהודי, שמיחה על המעילות הגלויות בבחירות. נורו יריות ועשרים יהודים נפלו חללים, הד"ר ליוונשטיין ניצח, הפארלאמנט הזה לא הוציא את תקופת כהונתו, כי בינתיים פרצה מלחמת-העולם.

יהודי פולין הקונגרסאית וחבלי-הספר השתתפו באופן יותר פעיל, מאשר יהודי גאליציה, במאבק של העם הפולני על חרותו. בזמן ההתקוממות של קוסציוֹשְקוֹ ומלחמות נאפוליאון הקימו מקרבם את פֶּרֶק יוֹסֶלְוִיטש הנודע-לתהילה, שהצליח לרכו קבוצה ניכרת של נוער יהודי וליצור עמהם את הגדוד היהודי המפורסם. בהתקוממות נובמבר ומלחמת 1830 אנו רואים שוב השתתפות מזוינת, הפעם חלשה יותר, של היהודים באזור-הכיבוש הרוסי. הד-קולה הגיע עד למרחוק, לארץ ליטא, לגלילות וילנא ונאווארדוק, ומזכרונותיה רקם מיצקֶיביטש (באָפּוּס "פאן תאדיאוש") את דמותו של הפאטריוט הפולני לבוש החלוק, בעל הפיאות וזֶקֶן-השיבה — יֶעֶנְקֶל. היהודים לקחו חלק גם בהתקוממות 1863, ולא בפולין הקונגרסאית בלבד אלא גם בחבלי-הספר, אף-על-פי שבמשך ששים שנה ומעלה היו יהודי החבלים האלה מנותקים מן המדינה הקונגרסאית במובן אדמיניסטרטיבי וחוקי, והיו נתונים להשפעה רויסיפיקאטורית נמרצת ושיטתית. התעוררות היהודים שבאזור הכיבוש הרוסי למען חרותה של פולניה, יסודה לא רק ברגש תת-הכרתי של קרבה לעם פולין וסנטימנט למלחמתו אלא גם במגמה לאומית-יהודית: במובן ידוע היתה התעוררות זו שלב מסוים במלחמת היהודים על זכויות אזרחיות. אף כאן, כמו במערב אירופה, נתאחדו בנפשו של היהודי מושג הזכויות האזרחיות, רעיון ההתבוללות והלך-רוח של אפולוגיה: מן הצורך להתמזג עם העם שבתוכו אנו יושבים, להיות ראויים לזכויות. ואין לך הוכחה טובה-יותר להתמזגות, מאשר קרבן דמים במלחמתו של העם הזה על קיומו ועל חרותו! ואמנם, כל מעשה הקרבה-עצמית של היהודים עורר בציבור הפולני אהדה כלפיהם וחילופי-דעות על הצורך להכיר בהם כבאזרחים לכל דבר. ספק אם הדבר היה עלול להביא תוצאות ממשיות, במקרה של נצחון. אך כל המרידות סופן היה תבוסה וריאקציה בחברה הפולנית. אז היו עוטרים את המלחמה המשותפת לחרות בנימבוס של זכרונות, כדי להדגיש ולהטעים על הרקע הזה את שנאת היהודים לפולין בהווה ואת הנזק שהם גורמים לה כביכול. אף שנמצאו פולנים — כגון רומאן דְמוֹבְסְקִי, בשיחתו עם המיניסטר הצארי וִיטֶה (לפי זכרונותיו של האחרון), או גֶרְטִין, בחיבורו על תולדות פולין — שהציגו את המרידות כמעשה פשע כלפי העם הפולני והטילו את האחריות להן על היהודים, שהיו כביכול היוזמים והמסיתים.

לאבטונומיה הדתית של יהודי פולין באזור הכיבוש הרוסי היו פנים שונות במדינה הקונגרסאית ובחבלי-הספר. במדינה הקונגרסאית בוטלו, בתחילת שנות העשרים של המאה ה"ט, הקהילות הישנות ובמקומן נתייסדו "ועדים של בתי-הכנסת", למעשה, קהילות יהודיות בעלות שדה-פעולה מוגדר ורחב למדי, הרשאיות להטיל על האוכלוסיה היהודית מסים, ולגבותם באמצעות המועצות העירוניות והשופטים (הוויטים) הכפריים. "ועד בתי-הכנסת" היה אישיות משפטית בעלת אופי של מוסד ציבורי רשמי. בחבלי-הספר לעומת זאת לא ניתן, לאחר פירוק הקהילות, שום דפוס ארגוני לדת היהודית. "המועצות של בתי-התפילה היהודיים", שנתקיימו שם אחר-כך, אופיין היה של חברות פרטיות בעיקר ופעולתן, שהיתה לעתים קרובות רחבה ומועילה, נעשתה בדרך-כלל בכוח ההתמדה וההרגל.

היהודים בחבלי-הספר, שעלו מבחינת התפתחותם הלאומית-התרבותית על אחיהם בפולין הקונגרסאית, לא ניהלו תחילה שום מלחמה על זכויותיהם. כשאר תושבי רוסיה, השלימו עם המשטר הכללי של חוסר-זכויות, ששרר במדינת הצארים. אך בפולין הקונגרסאית היו צורות השלטון, על-אף הדיכוי הצארי, יותר אירופיות, יותר מתקדמות ולכן היו כאן גם לאוכלוסים היהודים דרישות מסוימות: שיווי זכויותיהם לשל האוכלוסיה הפולנית, מתוך ההנחות של אמאנציפאציה והתבוללות. מובן, שהדבר לא נעשה בצורת מלחמה כל-שהיא — שהיתה מן הנמנעות במשטר ההוא — אלא בצורת שתדלנות אצל השלטון המרכזי בפֶּטֶרבורג ואצל הנציב בווארשא. סמוך לפרוץ המרד של 1863, כשהשלטון בפולין הקונגרסאית היה למעשה בידי הנסיך וִילְפּוֹלְסְקִי, ניתן חוק ליהודים, שהשווה כמעט את זכויותיהם לשל הפולנים, אך במחיר הוויתור על כמה סימני-היכר לאומיים, כגון שלילת התוקף המשפטי מתעודות כתובות או חתומות באידית ובעברית. יש לציין, כי אף קודם לכן יצאו כמה וכמה תקנות אדמיניסטרטיביות, שבאו לשלול מאת היהודים כמה מן הסימנים החיצוניים של ייחודם, נאסר עליהם ללבוש מלבושים מיוחדים, לגדל פאות וכדומה. בדרך כלל לא הרבו היהודים לתת דעתם על התקנות האלה. השלטונות הקפידו ביותר על קיום התקנות האלה בחבלי-הספר.

אחרי התקוממות 1863 התחיל מצב היהודים בפולין הקונגרסאית מידמה והולך לשל אחיהם בחבלי-הספר, אם-כי לא נגזרו כאן מעולם כמה מן הגזירות שהיו נוהגות שם, כגון האיסור לגור מחוץ לתחום העירוני או לרכוש שם נכסים ולא

ניידי וקרקות. מצב האוכלוסיה היהודית הורע עוד יותר לאחר הירצחו של הצאר אלכסנדר השני בשנת 1881. משנעשה למיניסטר הגראף איגנאטיב ניתנו על ראשי היהודים כל מיני "תקנות ארעיות", שלא נתבטלו עד שבא הקץ למשטר הצארי. לרבות מבין התקנות "הארעיות" הללו ניתן תוקף גם בפולין הקונגרסאית. הוגבלה קבלת תלמידים יהודים לבתי-ספר, נחסמה בפני היהודים הדרך לפקידות ממשלתית ולעריכת-דין, נאסרה רכישת נכסים כפריים וחכירתם ואפילו הישיבה בהם, וכדומה. בינתיים נמשכה קמעא-קמעא התפתחותם התרבותית של היהודים באזור הכיבוש הרוסי. בפולין הקונגרסאית שלטה החסידות — שושלות אחדות של צדיקים מפורסמים — שלטון בלי מצרים, להתבוללות היה כאן אופי משלה: אף כי היתה פולנית-טהורה, נתונה היתה בראשיתה להשפעת האידיאלים של מנדלסון והיו לה אפילו מנהיגים רוחניים שבאו מגרמניה (הרב יאקסטרוב, קראמטשיק ואחרים). בהדרגה נשתחררה מן ההשפעה הזאת, אך גם התירה את קשריה עם המוני היהודים והולוכה את מצדיקה בעקביות אל הטבילה. אף-על-פי-כן יש להודות, שהיא עשתה הרבה לשיפור תנאי-קיומה של האוכלוסיה היהודית ולא חסה על צמל וכסף, המתבוללים פיתחו את הקהילה היהודית בווארשא (ובכמה מערי-השדה) על מוסדותיה השונים: בתי-מלאכה, בתי-חינוך לילדים, בתי-ספר, בתי-מושב-זקנים, בתי-חולים, בתי-כנסיות, ספריות וכדומה. בתחום זה יש לזקוף הרבה לזכות המתבוללים והם מילאו, על-אף הכל, תפקיד חיובי בהתפתחותו. אף כי הדבר נראה כפאראדוקס, הרי זו עובדה: המתבוללים נלחמו בדרך זו על זכויות היהדות; הם השתדלו להקנות לה סימנים חיצוניים של ציוויליזציה, שהיתה, לפי השקפתם, תנאי הכרחי לשיוויוניות אזרחית. אף נתחנכו על פעולתה סיעות שלמות של עובדים סוציאליים ואינטליגנציה, ומהם נסתייעה אחר-כך התחיה הרוחנית והמדינית של העם היהודי.

בחבלי-הספר, כבכל "תחום-המושב" לעתיד, עמדה ההשכלה בראש החיים היהודיים, אך גם החינוך הדתי המסורתי תפס שם מקום נכבד, והישיבות נודעו להתילה בכל העולם ועלו על אלה שבפולין הקונגרסאית. בחבלי-הספר צמחה המחשבה היהודית; שם נעשו הנסיונות הצנועים הראשונים של ספרות ופובליציסטיקה מודרנית; שם התחיל הנוער היהודי להשתתף בתנועה המהפכנית הרוסית, שקללה ממילא גם את הדרישה לשיוויון אזרחי, לא בדרך שתדלנות ופרוטקציה כי-אם בדרך תביעה ומלחמה. היהודים בפולין הקונגרסאית עוד היו שקועים אותה שעה בתרדמה, והורמים התרבותיים, שהכו גלים בחבלי-הספר, לא הגיעו לכאן אלא קמעא-קמעא. אפילו הפרעות ביהודי וארשא, שאורגנו בשנת 1882, על-ידי המשטרה הצארית והוצאו לפועל על-ידי הפסולת של החברה הפולנית, לא עוררו כאן את היהודים. ההמונים ראו בכך פורענות נוספת, והאינטליגנציה המתבוללת — תוספת אישור לדרכה, דרך ההתמזגות עם החברה הפולנית וההיאבקות המשותפת על-מנת להינתק מרוסיה הבארבארית. אך המשך המהלך הריאקציוני סופו לעורר במהרה גם את היהדות הקונגרסאית ולקרב את שני הפלגים של הציבור היהודי באזור הכיבוש הרוסי. הריאקציה והפרעות החישו את קצב התעוררותה של המחשבה הלאומית היהודית ברוסיה. הופיעה ה"אבטומאטאניפאציה" של פינסקר, קמה תנועת חיבת-ציון, חוגי ביל"ו, החלו להופיע כתבי-עת יהודיים ברוסית ובעברית, בעלי פרצוף לאומי ברור. גברה ההשתתפות בתנועה המהפכנית הרוסית. "התקנות הארעיות" של איגנאטיב, שגירשו את היהודים מן הכפרים ומכמה ערים רוסיות שמחוץ ל"תחום-המושב" והגבילו את מקורות פרנסתם, גרמו להגירה המונית של יהודים מחבלי-הספר אל פולין הקונגרסאית. התחילה כאן "פלישה" של "ליטוואקים". יהודי פולין הקונגרסאית לא ראו אותם בעין יפה והתרחקו מהם, אולם האלמנט החדש הזה, שהיה ער יותר ותרבותי יותר, בעל קשרים לכל שטחי הקיסרות הרוסית העצומה, השתלט כאן במהרה על חיי הכלכלה ויצר עמדות כלכליות חדשות ומקורות פרנסה נוספים. הם-הם שיצרו בפולין הקונגרסאית את סחר-היצוא אל רוסיה ואל המזרח הרחוק, את התעשייה הזעירה והבינונית, שעבדה בשביל רוסיה ואסיה, וסיפקה עבודה ורווחים למאות אלפים בני-אדם. הם נתעשרו, אף העשירו את פולין והעלו במידה ניכרת את רמת-המחיה של האוכלוסים היהודים. ההמון החסידי זע, אנשים צעירים ובעל-ידימה ניתקו מן החסידות ונכנסו למעגל החיים הכלכליים החדשים, בקבלם גם השפעה תרבותית מן התושבים החדשים, חניכי ההשכלה ותנועות-השחרור הלאומיות והסוציאליות. אף מבין האינטליגנציה המתבוללת נתקרבו קצת צעירים אליהם, מצאו אצלם עבודה ונמשכו אחריהם מבחינה רוחנית. התחילה התקרבות הדדית. האידיאלים של הכרה לאומית ותביעות מדיניות-לאומיות עברו מחבלי-הספר אל מדינת הקונגרס, בווארשא החלו מתרכזים סופרים ופובליציסטים יהודים, וכעבור זמן קצר תפסה מקום מכובד, לצדם של מרכזי-חיים לאומיים בוויילנא, אודסה או קיוב. בצד ה"אינרְאליטא" המתבולל, שיצא בשפה הפולנית, החלה להופיע "הצפירה" העברית של סוקולוב (בתחילה של סלונִימסקי) ובקרוב אף נעשתה לציונית. כעבור עשר שנים נוספות הופיעו העיתונים

היומיים הראשונים באידיש ("דער טאג", "דער טעלעגראף", "אונזער לעבן", "דער וועג"), שהפיצו בקרב המוני העם את הרעיון הלאומי היהודי. היהדות בכל אזור הכיבוש הרוסי גמלה לקליטת הרעיון הציוני.

פיתוח סחר-היצוא הגדול והתעשיה הזעירה והבינונית על-ידי ה"ליטוואקים" נתנה ליהדות הקונגרסאית עוד נכס אחד: את הפועל היהודי, וממילא גם את התנועה הסוציאליסטית היהודית. התעשיה הכבדה קמה בפולניה זמן רב קודם לכן. בין בעלי בתי-החרושת הגדולים לאריגים בלודו ובטומאשוב היו גם יהודים (כגון פוזנאנסקי בלודו, לאנדסברג בטומאשוב), וכן היו יהודים בעלי בתי-חרושת גדולים לסוכר ויי"ש, בתי-משרפות לסיד, בתי-יציקה לברזל ופלדה ועל-אף האיסור החוקי גם בעלי מכרות של פחם ועפרות-ברזל — אולם פועלים יהודים לא הועסקו במפעלים אלה. רק בין הפקידים היו קצת יהודים, לרוב מתבוללים-למחצה. רמת הפועל הפולני לא התאימה לשיעור התפתחותה של התעשיה הכבדה. הפועל בא מן הכפר, ובעיר עבד רק דרך-עראי, על-מנת לאגור קצת כסף ולשוב אל משקו. לפיכך לא היתה אז כמעט תנועת פועלים פולנית. רק לאחר שהפועל הפולני נשתקע בעיר ונסתייע, במובן הרוחני, מן התנועה המהפכנית הרוסית, נוסדה בשנת 1882, המפלגה הסוציאליסטית-המהפכנית הפולנית "פרולטאריאט" (הראשון), אשר ארבעת מנהיגיה נספו, בשנת 1886, על התליה. אכן, הרעיון שורעו בתוך ציבור הפועלים לא הלך לאיבוד ובשנת 1891/2 קמו כמעט בעת-ובעונה-אחת שתי מפלגות מהפכניות פולניות: "המפלגה הסוציאליסטית הפולנית" (פפ"ס) ו"המפלגה הסוציאליסטית של פולין וליטא". מן המפלגה הסוציאליסטית הפולנית פרש, בשנת 1905, ה"שמאל", שהפך, אחרי מהפכת אוקטובר, יחד עם המפלגה הסוציאליסטית של פולין וליטא ל"מפלגה הקומוניסטית הפולנית". מפלגות פועלים אחרות, כגון ה"פרולטאריאט" השני, "מפלגת הפועלים הלאומית" וקבוצות אנארכיסטיות שונות, לא מילאו תפקיד חשוב בחיי הארץ.

לאחר שהתעשיה הזעירה והבינונית, המפותחת למדי, וביחוד בעלי-המלאכה, כבר העסיקו רבבות פועלים יהודים, עוד לא היתה תנועת פועלים יהודית. עם "המפלגה הסוציאליסטית של פולין וליטא" נמנו מאנשי האינטליגנציה היהודית, שהיתה מתבוללת פחות או יותר, אך בעיקר נשענה על הפועל הפולני. "המפלגה הסוציאליסטית הפולנית", שהקיפה חוגים רחבים של אינטליגנציה יהודית מתבוללת, משכה אחריה, בכוח הפאתוס הלאומי, גם חוגים מסויימים מבין הפועלים היהודים. משנתברר כי הפועל היהודי מתקשר בנקל אל התנועה הסוציאליסטית, התחילה פפ"ס בעבודה שיטתית בין היהודים ויצרה לשם כך סניף מיוחד, שאידיש היתה שפת-תעמולתו בעל-פה ובכתב. המוני הפועלים היהודים היו מרוצים שנמצא סוף-סוף נותן דעתו עליהם ורבים נצטרפו לסניף היהודי של המפלגה.

הפועל היהודי שנתארגן בפפ"ס, אף כי מנהיגיו היו בעלי מגמות של התבוללות, התחיל נוטה, עם התפתחות הכרתו, בניגוד לכוננתם, אל הלאומיות. נוסף לכך הגיע הרעיון הסוציאליסטי אל הפועל היהודי גם מרוסיה, מחוגי הפרולטאריון הרוסי. הדוגמה החיה של מלחמה על זכויות המעמד חישמלה ועוררה בפועל היהודי את הרגשת הצורך בארגון משלו, שיהא הולם את צרכיו ותנאיו המיוחדים. המארגנים קמו מבין האינטליגנציה היהודית הבלתי-מתבוללת, שגדלה לאט, ומבין חוגי הפקידים במפעלי היצוא והתעשיה הבינונית. התפתחות זו היתה קשורה ומקבילה לאותו תהליך עצמו בחבלי-הספר ו"תחום-המושב" בכלל, מקום שהיו פחות פועלים ואף רמתם הכלכלית היתה נחותה, אך לעומת זאת היתה שם אינטליגנציה יהודית בלתי-מתבוללת מרובה יותר, הצורך ליצור מפלגת-פועלים יהודית מיוחדת החרף עד שבשנת 1897 הוקמה לבסוף "המפלגה הסוציאליסטית היהודית של פולין ליטא ורייסן, בונד", שבלעה בזמן קצר את כל הסניף היהודי של פפ"ס. ה"בונד" אסר מלחמה מהפכנית על המשטר הצארי, בלא סיסמאות יהודיות מיוחדות, מתוך בטחון שנפילת המשטר הצארי תביא ממילא גם שיוון-זכויות ליהודים; והמושג שיוון-זכויות קלל או ברוסיה גם את הזכות לשפה לאומית, חינוך וכדומה. ה"בונד" ארגן את הפועלים ולחם במרץ לשיפור קיומם החמרי, עד שממילא יכלו להפריש סכום מסויים משכרם לקניית ספרים ולהקדיש מקצת זמנם להשכלה; נוסף לכך הפיץ ה"בונד" בדרך ישירה השכלה בקרב המוני הפועלים בשפתם וסייע בכך לפופולא-ריזציה של הספרות היהודית ולהרמת קרנה. וכל העבודה נעשתה בתנאי מחתרת של מפלגה בלתי-ליגאלית. ל"בונד" היתה תנועה מקבילה בגאליציה בשם "מפלגת הפועלים היהודית" (ז"פ"ר), אך זו לא מצאה לפניה קרקע כשרה ולא עשתה דבר.

בעת-ובעונה-אחת עם ייסודו של "הבונד" קמה באזור הכיבוש הרוסי גם התנועה הציונית. תפקידיה היו קשים משל "הבונד". הציונות היתה או אך תנועה אידיאולוגית, שלא נתנה כלום ועוד דרשה כפעם בפעם תרומות כסף חדשות. באזור הכיבוש

הרוסי אף היתה אסורה, ככל שאר המפלגות הפוליטיות, ואם גם לא רדפו את הציונים כשם שרדפו את הסוציאליסטים, הרי היו גם הם צפויים לכל מיני ענשים. הפועל לא היה מוכן מבחינה אינטלקטואלית לקבלת האידיאל הציוני הרחוק, אף לא היה לו ענין בתנועה המטילה אחריות מסויימת, אך אינה מביאה, כדרך ה"בונד", תועלת ממשית (תוספת שכר, הפחתת שעות העבודה). הבורגנות הזעירה אינה נוחה לארגון לפי עצם טבעה. נוסף על כך נתקלה הציונות בתחום זה בחומה אויבת: האורתודוקסיה והחסידות. גם בקרב האינטליגנציה היתה העבודה קשה: הדור הצעיר נמשך אחרי פעולתן המהפכנית של המפלגות הסוציאליסטיות, והדור הקשיש נטה לטמיעה. הבורגנות הגדולה לא באה בכלל בחשבון. מאחר שהיתה שרויה כולה בהתבוללות, ואף-על-פי-כן התפתחה התנועה הציונית קמעא-קמעא ומספר חבריה גדל והלך.

משחדרה הציונות לחוגים רחבים למדי של הבורגנות הזעירה התחילה לחדור גם אל האורתודוקסיה בצורת תנועה ציונית-דתית מיוחדת — "המזרחי". לאחר-מכן חדרה גם אל חוגי הפועלים: בגאליציה — בצורת "פועלי-ציון" ימין ("ו'התאחדות"), ובאזור הכיבוש הרוסי בצורת התנועה המהפכנית-יותר "פועלי-ציון שמאל".

בעוד ש"הבונד" נתן דעתו בעיקר על העבודה המעשית: ארגון הפועל למלחמה על שיפור תנאי קיומו, הקדישה הציונות בתחילה את מיטב כוחה לעבודה תרבותית, לנטיעת ההכרה הלאומית. בהשפעת הציונות קם ה"חדר המתוקן", אב-הטיפוס של בית-הספר העברי העממי: התחילו להופיע כתבי-עת לאומיים, תחילה בפולנית "ו'סכוד" ו"מוריה" בגאליציה, "גלוס ו'ידובסקי" או "ו'יציה ו'ידובסקה" בפולין הקונגרסאית. בחבלי-הספר זכו לתפוצה "ו'בריקסקאי ו'יין" ו"ראזנסקי". אחריהם החלו מופיעים עתונים וקונטרסים באידית ובעברית. "הצפירה" נעשתה לעתון ציוני. אף העתונים באידיש, שהחלו עתה להופיע לראשונה, נקטו קו ציוני. הציונים התחילו לעשות מאמצים לפיתוח תנועה קואופראטיבית. וכן פתחו במלחמה כדי להשתלט על הקהילות ולשוות להן אופי חילוני-לאומי. במלחמה זו נגד ההתבוללות והאורתודוקסיה החסידית כאחד, נחלו הציונים נצחונות במקומות שונים בערי-השדה, מה שאין כן בווארשא.

ציוני פולין לקחו חלק פעיל בועידת ציוני רוסיה, שנתיימה בדצמבר 1906 ב"ה'לסינגפורס". שם נתנסחה בבחירות התכנית הציונית בתחום המדיניות הארצית. הוצגו דרישות לדמוקרטיזאציה של המשטר בקיסרות הרוסית, אגב מתן אבטונומיה רחבה לפולין; שויון-זכויות גמור ליהודים, לרבות זכות הטיפוח של לשונם בבת-י-ספר ובחיים הציבוריים וכדומה. לפי תכנית זו המשיכו הציונים את מלחמתם. צירי הציונים נבחרו ל"דומה" (בית-הנבחרים) הרוסית הראשונה — אמנם כנציגי מפלגות כלל-רוסיות — ועמדו שם על הדרישות הכלולות בתכנית ה"לסינגפורס". אף הצירים היהודים הלא-ציונים עשו כן. היאבקות זו נמשכה עד מלחמת-העולם הראשונה, אך מחמת הריאקציה שהשתררה ברוסיה, לא נשאה פירות.

בפולין גופא התחילה מתפשטת באותם הימים האנטישמיות. רעיונותיו של רומאן דמובסקי נפוצו בחוגים גדלים והולכים. הצייר-לדומה מקלץ, ד"ר יארונסקי, והציר מלומה — ד"ר נארוז'ניטש דרשו להגביל את זכויות היהודים בתחום השלטון-העצמי העירוני בפולין הקונגרסאית. בהנהגת הציונים, התיצבו היהודים למערכה. הם הלכו לבחירות בלודו כשהם לעצמם, כיהודים, והמועמד שלהם, ד"ר בומאש, אמנם נבחר לדומה. בווארשא הגיעו לכלל הסכם עם כמה קבוצות פולניות ובחרו במשותף את הפועל הפולני יאנגללו. הציבור הפולני השיב על עמידתם העצמאית של היהודים בחרם כלכלי חמור. בקשר לכך ולשם מלחמה בעתון האסימילאטורי "נובה גאזטא" של קמפנר, נוסד בווארשא עתון יומי בשפה הפולנית, אך בעל מגמה ציונית, "פישגלונד צודן-יני", בעריכתו של סטאניסלאב מנדלסון. העתון היה מעלה בעקביות את הדרישה לזכויות אזרחיות מלאות בשביל היהודים, לאבטונומיה מסויימת בענינים תרבותיים-לאומיים, נלחם בשרידי ההתבוללות ובאורתודוקסיה ברחוב היהודי, באנטישמיות ברחוב הפולני, ודרש דמוקרטיזאציה של המשטר ברוסיה בכלל.

פרצה מלחמת העולם. אהדתם של יהודי פולין היתה נתונה למעצמות ההסכמה, אף-על-פי שרוסיה היתה אחת מהן, ואם האוכלוסיה היהודים קידמה באנחת-רנחה את פני הצבאות המתקרבים של גרמניה ואוסטריה, אין זאת אלא מפני החמרת הכיוון האנטישמי של המדיניות הצארית; גירושים המוניים מאזורי החזית, עלילות ריגול וכדומה.

עם נסיגתם של צבאות רוסיה נסוגו גם הנגישות וחוקי-ההפליה לגבי היהודים. גם באזור הכיבוש האוסטרי וגם באזור הכיבוש הגרמני התיחסו אל היהודים כמעט כמו אל האוכלוסיה הפולנית. אמנם באזור הכיבוש הגרמני ניסו מושלי המחוזות לפרוט, מדי פעם, על מיתר האנטישמיות של האוכלוסים הפולנים ולהסתמך על תקנות ההפליה של הרוסים, אך נאלצו

למשוך ידיהם מכך, בגלל התנגדותם של החברים היהודים במועצות העירוניות ובועדים המחוזיים, מיסודם של שלטונות הכיבוש. בשני אזורי הכיבוש חלה התעוררות רבה בקרב הציבוריות היהודית. פעולתו של ה"בונד" נצטמצמה, ההתבוללות היהודית נסתלקה ובראש הציבוריות היהודית התיצבו הציונות וה"פולקיסן", שקם זה עתה. שתי ההסתדרויות יכלו לפעול בגלוי ובהיתר גמור. בדרך ליגאלית-למחצה, אך בלי נגישות מיוחדות מצד השלטונות, פעלה בצדן הסיעה הסוציאליסטית "פועלי-ציון". התחילו להופיע שבועונים יהודיים-לאומיים בשפה הפולנית, בעלי נטיות ברורות לציונות, וכן כתבי-עת באידית. בצדם של העתונים היומיים "הינט" (היום) ו"מומנט" (השעה) והשבועון הציוני הגדול "דאס יידישע פאלק" (העם היהודי) התחיל לצאת גם עתונה של האורתודוכסיה החסידית — "דער יוד" (היהודי). רבנים אורתודוכסיים מגרמניה, ד"ר פנחס כהן וד"ר קארלבאך, ארגנו לראשונה המונים גדולים של חסידים למפלגה פוליטית בשם "שלומי-אמוני-ישראל" — העוֹבֵר של "אגודת-ישראל" לעתיד. בערי-השדה ובעיר-הבירה כמו אגודות חברתיות ופוליטיות; ועידות, הרצאות וויכוחים פומביים משכו המונים. תפוצת הספר היהודי גדלה בהרבה והוא הגיע, יחד עם העתון היהודי, אף אל הפינות הנידחות ביותר ואל השכבות העניות ביותר. השתתפותם של נציגי היהודים במועצות העירוניות ובמועצת-המדינה הזמנית — עוררו תחרות פוליטית בין המפלגות, משכו את המוני העם לפעילות מדינית והגבירו את התענינותם בבעיות לאומיות. המלחמה היתה נטושה בעיקר בין שלוש קבוצות: הציונים, הפולקיסטים והאורתודוכסים. "המזרחי" הלך או יד ביד עם הציונים הכלליים, ואף פועלי-ציון תמכו בהם ברוב הערים, אם גם ניסו פה ושם בפעולה עצמאית. הפולקיסטים כבשו עמדות חשובות בווארשא, לודז, קורניטש ובכמה נקודות קטנות. לרוב היתה ידם של הציונים על העליונה; בעיירות הנידחות — ידה של האור-תודוכסיה. ביחוד עלו כבודה והשפעתה של הציונות, משהגיעה הידיעה על הצהרת באלפור, וארץ-ישראל לבשה צורה מוחשית, בכל הארץ החלו נפתחים בתי-ספר וקורסים, ששפת-ההוראה בהם היתה אידית או עברית, או שבתכניהם ניתן מקום ניכר לעברית. בהרבה ערים החזיקו המועצות העירוניות בתי-ספר מיוחדים בשביל האוכלוסיה היהודית, ובהם תכנית עברית עשירה מוסנית כלימוד הדת, נוסדו חוגים להשתלמות עצמית ושעורים ללימוד השפה העברית. הנוער הציוני התארגן, קמה וגברה התנועה החלוצית. שלטונות הכיבוש סבלו כל זאת, והעדר התנגדות מצדם גרם לכך, שכוחות התחיה הלאומית, שהיו דרוכים מזמן, פרצו מיד בלהבה.

באזור הכיבוש הגרמני עשו השלטונות נסיון ראשון לארגן את האוכלוסיה היהודית כחטיבה אחת. בעתון הרשמי של הגנרל-גוברנמאן וארשא, הופיעה, בשנת 1918, פקודה בדבר הקהילות היהודיות, ששכללה והכניסה דמוקראטיזאציה בתקנות הישנות על "ועדי בתי-הכנסת", ושימשה אחר-כך דוגמה לחוקה הפולנית על משטר הקהילות. גם באזור-הספר, אף-על-פי שהיו שם שלטונות-כיבוש אחרים, התקדם תהליך התחיה באותו הקצב פחות או יותר ובצורות דומות. היחסים בין היהודים ובין הפולנים היו בתקופה זו טובים בדרך-כלל. הנוער היהודי, לפעמים אף הלאומי, השתתף בתנועת הלגיונות הפולניים. עתונים אחדים וכן כמה מועצות עירוניות או סיעות פולניות בתוכן לא חדלו אמנם להעליל על היהודים, שהם נוטים לרוסיה ועוינים את הגרמנים, אך היהודים ראו בכך תופעה בת-חלוף, מהגם שלעיתים קרובות ניכר היה שיד שלטונות-הכיבוש באמצע. הפולנים קיוו, שיצליחו להשיג, כתוצאה מן המלחמה, מידה מסויימת של עצמאות והיהודים תמכו בשאיפותיהם ככל שמצאה ידם. הם האמינו כי העם הפולני, שטעם טעמו של שעבוד, לא יקפח, לכשישיג את חרותו, את החלשים ממנו ובפולין המשוחררת והמחודשת לא יהיה מצב היהודים גרוע על-כל-פנים מאשר במדינות הדמוקראטיות שבמערב. כולם ציפו לנצחון במערב ונסיגת הכובשים, כי במזרח כבר נתמוטטה רוסיה הצארית ונסוגה, תוך תהו-ובוהו של מלחמת-אזרחים הרת-דמים.

## ג

הגיע נובמבר 1918, התמוטטות הצבא הגרמני, מהפכה בגרמניה, מנוסתו של הקיסר וילהלם להולאנד. משב החרות על פני אירופה, התלהבות כללית, שכרון כללי. בפולין — ממשלת לובלין של דאשינסקי, גירוש הכובשים מן הערים והעיירות. אולם באותה השעה עצמה — גל של פרעות ביהודים, פרעות בלבוב, מהומות בקראקא, בקלץ, בכשאנז ובכמה וכמה ערים ועיירות אחרות. קיצוץ זקניהם של יהודים בידי אנשי-צבאו של האלר, כביכול בגלל נטיותם לכובשים, לבולשוויזם,

ובגלל איבתם לפולין. מסיתי הגרמנים ביהודים תמול-שלשום, פקידים רוסיים לשעבר שנהרו מלדבר פולנית, מצדדי התיאוריה של גטרך, שלפיה לא היו מלחמות הפולנים על חרותם אלא קנוניה יהודית — כל אלה הדריכו את פסולת החברה הפולנית ואת הנוצר ושיסו אותם ביהודים. הדברים האלה הטילו צל על ההיסטוריה העתידה של פולין, ערערו את האמון בין שני העמים, נטו את הקו למדיניות-הנישול של הממשלות הפולניות — פרט לממשלת פרופ' בארְטֶל (מיוני 1926 עד תחילת 1928) — וכן עוררו את היהודים לפעולות של התגוננות. בשורות-איוב מעבר לגבול על הרג רבבות יהודים בידי הכנופיות של אוֹסְקִילְקוֹ ושאר בריות שכמותו מעושי-דברו של פֶּטְלִיוֹרָה הוסיפו על דכאונם ורוגזם של היהודים. ורגשות אלה עוד גברו, משראו היהודים, בשנת 1920, במו עיניהם, כי כל הרוצחים הללו, לרבות איש-הדמים באלאכוביטש, נעשו בני-טיפוחים של הממשלות הפולניות; בעוד הנוצר היהודי, שהתנדב או גויס לצבא הפולני לשם הגנת המדינה בפני הפלישה הבולשוויקית, נעצר במחנה הצבאי ביאבְלוֹנָה. היוזם של ה"סידור" הזה, שלא נודע כמותו לפני היטלר, היה בעיני דעת-הקהל הגנרל סוֹסְנֶקוֹבְסְקִי והוא גם לא ראה צורך להכחיש את הדבר או להסבירו.

אף-על-פי-כן קידמה דעת-הקהל היהודית בשמחה את תקומת המדינה הפולנית והאמינה כי המעוות יתוקן במשך הזמן, מה-גם שחווה נְרְסִיל, קָלל ערובות להגנת המיעוטים הלאומיים במדינות החדשות והן התחייבו על כך מרצונן. איש לא העלה אז על דעתו, שבפולין המחודשת תופעלנה ההגבלות של המשטר הצארי, שבוטלו כבר במאָרס 1917 ברוסיה וממילא גם בפולין, אשר היתה אותה שעה לפי מושגי המשפט המדיני חלק של הקיסרות הרוסית, אף-כי תפוס בידי פולש. והרי פולין חתמה גם על "חוזה נְרְסִיל הנוסף", שבו התחייבה, כי כל אזרחיה יהיו שוים כלפי החוק, בלא הבדל דת, לאומיות או מוצא. אף-על-פי-כן נהגו בתי-המשפט למיניהם והאדמיניסטרציה לפי הקו, שכל אותן ההגבלות שרירות וקיימות, עד שתקום בזמן מן הזמנים ממשלה פולנית ותבטל אותן.

שאיפותיהם ותקוותיהם של יהודי פולין עם תקומתה של המדינה העצמאית היו מרחיקות-לכת. הן היו הדברים בעצם ימי נצחוננו של עקרון ההגדרה העצמית של הלאומים, ו"חוזה נְרְסִיל הנוסף" הבטיח למיעוטים הלאומיים לא רק זכויות אזרחיות אלא גם טיפוח כוחם העצמי ויחודם התרבותי, בתיספור משלהם על חשבון המדינה, ועצמאות בניהול עניניהם התרבותיים. החוק על משטר הקהילות משנת 1919 קבע איגוד כל-ארצי של הקהילות בהנהלת "מועצה עליונה לעניני דת" כמוסד עליון. נדמה היה, כי הנה מתגשמת והולכת התיאוריה של שְפֶרִינְגֶר על אבטונומיה של המיעוטים הלאומיים. לפי מושגי היהודים היו לכך קמדים צנועים: אבטונומיה תרבותית-לאומית. הציונים והפולקיסטים התחרו ביניהם בעיצוב הצורה הרצויה של המשטר העתידי לבוא. שיווי-זכויות אזרחי נחשב מובן מאליו. עניני חינוך ותרבות, קואופרציה, הגירה, דת — ענינים אלה יתנהלו, באמצעות הקהילות היהודיות, על-ידי מועצה עליונה נבחרת, שתאחד את כולן, ובפיקוחה העליון של הממשלה. הקרנות לצורך זה יבואו מן התקציב הכללי של המדינה, בהתאם למספר היהודים בתוכה. נוסף לכך תהא הרשות בידי הקהילות והמועצה העליונה להטיל מסים על כל יהודי לצרכיהן. השייכות לקהילה — חובה על כל בן-דת-משה. יש להבטיח ליהודים נציגות בכל מוסדות השלטון העצמי. יש להכיר בזכויות השפה האידית בכל מוסדות המדינה, באותם המקומות שהאוכלוסיה היהודית מהווה בהם אחוז מסויים. חילוקי-הדעות בין הציונים לבין הפולקיסטים לגבי התכנית לא היו גדולים. הציונים היו סבורים, כי האחוז הקובע את ההכרה בשפה האידית צריך להיות 25% מכלל האוכלוסיה המקומית, ואילו הפולקיסטים — 10%. נוסף לכך הסתפקו הפולקיסטים בזכויות של אידית, בעוד שהציונים טענו לשיווי זכויותיהן של שתי השפות — עברית ואידית — לפי בחירתו של הנוקד למשרד הממשלתי, ובחינוך — לפי רצונם של רוב ההורים בבית-הספר.

רק האדוקים לא התענינו בשאלת האבטונומיה הלאומית-התרבותית ואף לגבי הזכויות האזרחיות היו מוכנים להסתפק במועט. אחד מראשי מנהיגיהם הצהיר, בשיחתו עם מיניסטר ההשכלה (בשנת 1925), שאינו מתנגד כל עיקר ל"נומרוס קלאוזוס" ליהודים באוניברסיטאות, מפני שאין לאדוקים כל ענין בהן. הספיקה להם האבטונומיה בעניני דת, וברצון היו רואים התערבות מוגברת מצד השלטונות, העשויה למנוע הרחבה של מסגרת האבטונומיה בכיוון חילוני. בתפיסתם נתנוונה האבטונומיה הלאומית-התרבותית לכעין גיטו רוחני. הם היו עקביים לחלוטין, בדרשם, בבחירות למוסדות המחוקקים, קוריה יהודית מיוחדת; אין היהודי רשאי להצביע בעד לא-יהודי ואין הוא רשאי לקבל את קולו.



בתנאים ובנסיבות אלה ניגשה יהדות פולין לבחירות אל הסיים הקונסטיטוציוני. עוד לא היה שום נסיון של בחירות בפולין, עוד לא היו ידועים פני האוכלוסיה ואי־אפשר היה לראות מראש מה תהייה התוצאות מהפעלת חוקת־הבחירות. למעשה נתקיימו בחירות רק במדינת־הקונגרס, בגאליציה, ובחלק מאזור הכיבוש הפרוסי לשעבר; לאחר זמן־מה — גם בגליל פּיאליסטוק. בחבלי־הספר ובשליזיה לא נערכו בחירות לסיים הראשון. לעומת זאת נכנסו לסיים צירי גאליציה המזרחית לבית־הנבחרים האוסטרי ואחר־כך גם הצירים לבית־הנבחרים של ליטא התיכונה (אזור וילנא). היהודים הצליחו לבחור כשהם לעצמם אחד־עשר צירים: ארבעה ציונים ו"מזרחי", אחד מפועלי־ציון ימין, שני אורתודוקסים, שני פולקיסטים ואחד בלתי־מפלגתי. אף־על־פי שהיהודים הלכו לבחירות מבלי להקים גושים והרכב הנציגות היהודית הזאת היה רב־גוני כל־כך, התאחדו הצירים ל"איגוד חפשי של הצירים היהודים" ופעלו יחד. מלבדם היו עוד צירים יהודים שנכנסו לסיים לא בתורת יהודים, מאנשי פפ"ס נבחרו שלושה יהודים מתבוללים: ד"ר פֶּרל, ד"ר ליפֶּרמאן וד"ר דיאמאנד. כמו כן נכנסו לסיים, בתור וירליסטים מגאליציה המזרחית, עוד ששה יהודים, שנמנו כמעט כולם עם "הסיעה השמרנית לעבודה קונסטיטוציונית", מלבד ד"ר גאל, שהיה היהודי היחיד במפלגה הלאומית־הדמוקראטית (נ"ד). כל אלה נזהרו בתכלית הזהירות לבל יחשדו בהם בנכונות כל־שהיא להגן על אילו שהם ענינים של הציבור היהודי. קצת יותר טוב התנהגו היהודים מפפ"ס, שעזרו לפעמים בענינים מסויימים, בעצה או בחתימותיהם של חברי סיעתם, בדרך־כלל היו אחד־עשר הצירים היהודים בסיים הקונסטיטוציוני מבודדים לגמרי. ההופעה הראשונה של הנציגות היהודית בסיים נסתיימה מיד בדיסונאנס. היו שני מועמדים לתפקיד המארשאל (הנשיא) של הסיים: האחד היה ויטוס, יושב־ראש הסיעה העממית הגאליציאית "פּיאסט", שנתמך גם על־ידי פפ"ס, והאחר היה טרומפֶּטשינסקי, ממנהיגי המפלגה הלאומית־הדמוקראטית (נ"ד). היהודים היו מעוניינים מאוד להיכנס לוועדות הפארלאמנטאריות, בפרט לוועדה הקונסטיטוציונית, אך לא היו להם סיכויים לכך, משום שאותה שעה לא היו להם אלא שמונה צירים (בגלילות ביאליסטוק, זאמושטש וביאלא נערכו הבחירות לאחר מכן). הם התנו לכן את תמיכתם במועמד לנשיאות במתן מקום ליהודי בוועדה הקונסטיטוציונית. אנשי "פּיאסט" ופפ"ס דחו את התנאי בגאווה והדגישו שאין הם עוסקים במיקח וממכר ואין בדעתם להיות נושאי־כליהם של היהודים. טרומפֶּטשינסקי קיבל את התנאי וקולות היהודים הכריעו לטובתו. הוא קיים את הבטחתו וכך נכנס יהודי אחד, יצחק גרינבוים, לוועדה הקונסטיטוציונית.

אנשי פּיאסט ופפ"ס לא יכלו זמן רב לסלוח ליהודים את "בגידתם" באינטרסים של ה"דמוקראטיה", שפירושה במקרה זה לא היה אלא שלילת האפשרות מהיהודים להגן על עניניהם הלאומיים בזמן עריכת החוקה של המדינה. מעניין שגם ה"בונד", שחזר ונתעורר לחיים, נצטרף אל המגנים וציין את התנהגותם של הצירים היהודים כ"בגידה בעניני הפרולטאריון היהודי". אכן גם בני סיעתו של טרומפֶּטשינסקי לא ראו עצמם חייבי תודה או אדיבות כלפי היהודים, ויחד עם אנשי ויטוס מנעו כל הופעה יהודית בסיים. משהופיע ציר יהודי על במת הנואמים החל כל הסיים לרעוש, לאיים ולגדף, עד שלא נשמע קולו של הנואם. צירים פולנים היו מתלקטים אל הבמה ומאיימים לגרור משם את היהודי. לעתים קרובות היו חילופי מלים חריפות, איומי אגרופים וכמעט גם מהלומות. המארשאל טרומפֶּטשינסקי היה קורא את אנשיו לשקט, כרגיל בלא תוצאות, ואילו בצירים היהודים היה נוף קשות על כל דבר־תשובה. הסוציאליסטים לא השתתפו במהומות, אך התרחקו מן היהודים. רק בסוף השנה השניה לקיומו של הסיים חל שיפור ביחסים. נוספו עוד שלשה צירים יהודים ומעתה יכלו להשתתף בכל הוועדות. הימין והמרכז חדלו למנוע דרך־שיטה את הופעות היהודים, והסוציאליסטים אף התחילו להגן עליהם לפעמים.

עבודת הצירים היהודים בסיים הקונסטיטוציוני הלכה בארבעה כיוונים עיקריים: הקונסטיטוציה וחוקת הבחירות, מלחמה על ניסוחו של חוק־האזרחות לטובת כלל התושבים היהודים, מלחמה בחוק על מנוחת־חובה באחד־בשבוע, וביטול ההגבלות החוקיות הישנות. כל אלה — נוסף לעבודה הפארלאמנטארית היומיומית: פניות אל הממשלה ושאליות בסיים בנוגע לעיוות דינם של יהודים.

החוקה היתה צריכה להבטיח את זכויותיהם האזרחיות של היהודים, היא היתה שאלת־חיים בשבילם. והנה ענין החוקה היה קשור ואדוק בענין "חווה ורסייל הנוסף", שהבטיח את זכויות המיעוטים ובעוד שחווה ורסייל עצמו — תעודה

גדולה בת שלוש מאות סעיפים ומעלה — פורסם, בצירוף תרגום פולני, בעתון הרשמי, לא היה הדבר כן לגבי תוספת-החוזה, שהכילה רק עשרה וכמה סעיפים. כל השאלות, הטענות והמחאות היו ללא הועיל. רק לאחר שהושמעו באוני נציגה של פולין, ולאדיסלאב גראבסקי, אילו הערות חריפות בועידת המדינות בספא, ולאחר שמדיניות-החוץ הפולנית נתקלה בכמה הסתייגויות כלפיה, נעשו צעדים אחדים כדי להוכיח שפולין אינה מתכוונת כלל לקפח את מיעוטיה הלאומיים ולהתחמק מהתחייבויותיה הבין-לאומיות. אותה שעה, בסוף שנת 1920, נתפרסם גם "החוזה הנוסף" (בעתון הרשמי מס' 110).

לפי חוזה זה, הוכרו אבטומטית בתור אזרחי פולין כל בני המיעוטים הלאומיים היושבים בתחומי המדינה הפולנית. נקבע שבבילים: שוין הזכויות האזרחיות, הזכות להשתמש בשפתם, בדיבור ובכתב, ולפתח את תרבותם. ליהודים הובטח במיוחד: כיבוד יום-השבת כיום-מנוחה שבו אין להכריחם לעשות איזו פעולה שהיא בבתי-המשפט ובמשרדים רשמיים. מועצות לחינוך ובתי-ספר יהודיים נתמכים על-ידי אוצר המדינה. בחוזה נקבע אלו תקנות יש לכלול בחוקת המדינה. אך קדימת הסעיף הדין בכך לתקנה על בתי-הספר היהודיים נתנה מקום לטעון, שאין חובה לכלול אותה תקנה בחוקת המדינה. בכלל היתה עריכתו של "חוזה גרסייל הנוסף" לקויה ביותר: סעיפים מפוררים בלי שום רעיון מדריך, שימוש בלתי-עקבי במונחים והגדרות קשות, בלתי-מובנות ובלתי-ממצות. שני הנוסחאות המחייבים, האנגלי והצרפתי, שונים זה מזה, ויהודי פולין חזו את הדבר מבשרם בענין האזרחות.

משנודעו התקנות של "החוזה הנוסף", פסקו בועדה הקונסטיטוציונית הוויכוחים, המריבות והפעולות הדיפלומטיות כביכול, שלא נתכוונו לאמיתו של דבר אלא לבטל את כל הענין. גרינבוים הגן בחום על זכויות היהודים, אך לרוב בלי הצלחה. ראש המדברים היה הכומר לוטסלאבסקי, איש נבון ומוכשר, אך אנטישמי לפי הכרתו, אס-כי בעורקיו נולה מנה הגונה של דם יהודי. בחוקה נכלל כמובן כל מה שהחוזה חייב בפירוש להכניס, אלא בניסוח יותר מדויק מבחינה משפטית. החוקה הזאת, המכונה בשם חוקת-מאָרס (משום שגמר אישורה על-ידי הסיים חל במאָרס 1921), היתה בדרך-כלל דמוקרטית בהחלט והכילה כמה תקנות פרוגרסיביות שאינן מצויות בהרבה חוקות של ארצות דמוקרטיות. ליהודים — מבלי לפרש בשמם — הובטח בסעיף 96 של החוקה שוין גמור של הזכויות האזרחיות. בסעיף אחר הובטח חופש הדת, ועוד סעיף התייחס למיעוטים הלאומיים, וממילא גם ליהודים, שימוש בדרך-חרות בשפתם ויסוד בתי-ספר ומוסדות, מבלי להזכיר דבר על הנאה כל-שהיא מתקציב המדינה. אף-על-פי-כן לא היה מקום להתאונן על החוקה הזאת אילו נתגשמה בזמן מן הזמנים, אך לוטסלאבסקי נתן דעתו מלכתחילה להערים עליה ולשלול את ערכה, ובאחד מסעיפיה האחרונים קבע, שלשם הוצאת החוקה לפועל דרושה חקיקת חוקים מתאימים. לא נקבע שום מועד לחקיקה ולא נקבעה שום סאנקציה למקרה שהדבר לא ייעשה. איש לא הזדרז לחקק את החוקים הנוגעים ליהודים וממילא נהגו בתי-המשפט ומשרדי הממשלה לא לפי החוקה אלא לפי תקנות המשטר הצארי, שהיו בסתירה גמורה לעקרונותיה.

לאחר שנסתיימה עריכת החוקה נגשה הועדה הקונסטיטוציונית לקבוע את סדר הבחירות. יחסיות הבחירות היתה עשויה להבטיח נציגות ממשית גם למיעוטים המפוררים, והיהודים, שהיו 10% מאוכלוסי המדינה, יכלו לקוות ל-8%—9% בבתי-המחוקקים. לוטסלאבסקי אימץ את כל חריפות-שכלו כדי למעט את הנציגות היהודית העתידה, מבלי להפר את החוקה שנתקבלה זה עתה, והסתייע לשם כך באמצעי גיאוגרפי. הבחירות לסיים המכונן כבר הביאו נסיון וחומר סטטיסטי מסויים. על יסודם נחלקו מחוזות-הבחירה באופן שמספר הצירים בכל מחוז יהיה קטן מאחוז האוכלוסיה היהודית בתוכו. אילו היו היהודים הולכים לבחירות לבדם, על יסוד חוקה זו, היו מקבלים בכל המדינה לכל היותר 8—9 מאנדאטים, במקום ארבעים. סידור זה הניע אחר-כך את גרינבוים ליצור פלוק של המיעוטים הלאומיים, כאמצעי להגדיל את מספר המאנדאטים של היהודים פי שלושה. לוטסלאבסקי, במלחמתו ביהודים, נפל כאן אל הפחת שטמן להם, הוא לא נתן דעתו על כך שהפולנים היו בחבלי-הספר מיעוט עוד יותר קטן מאשר היהודים, ואמנם לא נבחר פולני כמעט בכל השטח הזה. מבלי שהיהודים נתכוונו לכך, שימשה עובדה זו טענה בפי האוקראינים והביאלורוסים ואחר כך גם בפי הממשלה הסובייטית נגד הגבולות המזרחיים של פולין.

גם המלחמה על זכות האזרחות של היהודים היתה כרוכה בחוקה. "החוזה הנוסף" פתר את הבעיה בקיצור ובפשטות: כל היושב כרגיל בגבולות המדינה הפולנית בעת כניסת החוזה לתקפו הוא אזרח פולני. אולם ההגדרה הפשוטה והברורה

של הנוסח האנגלי *habitually resident*, המציינת את הישיבה למעשה, נמסרה בנוסח הצרפתי במלה *domicilié*, שיש מקום לפרשה גם כמושג אדמיניסטרטיווי של הרשמה בפנקס האוכלוסין, אם כי ב"קוד נאפוליאון", נודעה לאותו המונח בעיקר משמעות של ישיבת קבע. בטרם נערך חוק האזרחות נוסף גורם מסבך חדש: חוזה-ריגא עם רוסיה, שהכניס, בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים, נוסף לזכות האופציה של אזרחים אחרי המלחמה, גם את ההתחשבות ברשימות האדמיניסטרטיו-טיוויות של התושבים. והנה בזמן המלחמה אבדו בדרך כלל רשימות התושבים בחבלי-הספר ואפילו בפולין הקונגרסאית ישבו מאות אלפים "ליטוואקים", שלא היו רשומים בפנקסי התושבים הקבועים של פולין הקונגרסאית אלא ב"ספרי המעמד" שבחבלי-הספר. נוסף על כך נמצאו ברוסיה מאות אלפים יהודים שחיו לראוואקאציה ואף להם אבדו בימי מלחמת-האזרחים כל התעודות שהיו ברשותם. הממשלה והסיים לא רצו להתחשב בכך וביססו את חוק האזרחות לא על הישיבה למעשה בתאריך קבוע, כי-אם על הרשימות האדמיניסטרטיוויות של התושבים ועל חוזה-השלום. בזמן הוויכוח בסיים, הסבירו הצירים היהודים, כי החוק הערוך בצורה כזאת סותר את הנוסח האנגלי של "החוזה הנוסף" ואף את נוסחו הצרפתי — לפי שימוש המונח *domicilié* ב"קוד נאפוליאון" — אף הוא עשוי לשמש בידי האדמיניסטרציה אמצעי לנגישות כלפי אזרחים שאינם בני הלאום הפולני וביחוד כלפי היהודים, כדוגמת רומניה אחרי חוזה ברלין. נציג הממשלה, סטאניסלאב וויטשכובסקי, מי שהיה אז מיניסטר לעניני פנים ואחר-כך נשיא המדינה, דחה בכעס את טענת היהודים וציינה כ"עלילה". לאחר זמן פתח אותו וויטשכובסקי עצמו בנגישת היהודים לפי החוק הזה ושלל את זכות האזרחות ממאות אלפים יהודים שישבו בפולין מדורי דורות. התחילו גירושים ושלילת מקורות של פרנסה. נהרי דמעות, נזק מליונים, לדול של רבבות משפחות הסב החוק הזה וביחוד פירושו המכוון להרע. המלחמה בחוק נמשכה למעלה מעשר שנים. רק אחרי הפיכת-מאי שיכך המיניסטר סקלאדקובסקי את הענין באיזה אופן שהוא ואולם עד עצם ימי המלחמה היה נזכר פה ושם איזה "סטארוסטא" (מושל מחוז) קפדן בנוסח המדויק של החוק ושוב היו נהרסות עשרות משפחות ונאלצות להתרוצץ במשרדים ממשלתיים ואצל עורכי-דין, ולחכות שנים לפסק-דינו של בית-המשפט האדמיניסטרטיווי העליון, שלרוב היה פוסק לטובתן.

בעת פעולתו של הסיים המכוון הטרידה מאד את דעת הקהל היהודית הצעת-חוק על מנוחת-חובה ביום-הראשון. עוד לפני המלחמה העולמית הראשונה היו קיימות, בכל שטחי המדינה הפולנית שלאחר-כך, תקנות לשמירת קדושתו של היום-הראשון, אך הן לא היו חמורות עד כדי לאסור מלאכה על היהודים השומרים את השבת. כמעט בכל מדינות אירופה המערבית היתה חובת מנוחה ביום-הראשון, אולם את היהודים הוציאו מן הכלל. בפולין המתחדשת הוזרזו מיד להטיל את חובת המנוחה ביום-הראשון גם על היהודים ולא דוקא מטעמים דתיים, שהרי החוק עצמו התיר פתיחתן של חנויות-פרחים, מספרות ומחלבות — עסקים שבדרך-כלל לא היו בידי יהודים — אף ביום א'. אנשי הימין בסיים אף אמרו בגלוי, כי כוונתם לאלץ את היהודים לשבות ממלאכה יומיים בשבוע ולדחוק בכך את רגליהם מן המסחר והתעשייה. הצירים הציונים, שראו בהצעת-החוק כפייה בדרך עקיפין לחילול השבת, בניגוד ל"חוזה הנוסף" ולחוקה, רצו לערוך הפגנות נגד החוק, כדי לעורר את דעת-הקהל העולמית ולגרום לביטולו. ההפגנות לא נתקיימו, משום שהאורתודוקסיה חששה לתת ידה לכך. אכן עד-מהרה נוכחו כי שגו: בנאלבקי נפתחו ביום השבת חנויות של יהודים ואפילו בתי-חרושת; בעליהם שלא רצו להביא יהודים לידי חילול שבת, פיטרו את פועליהם היהודים וקיבלו במקומם נוצרים! מחמת ותרנותם של האורתודוקסים יצאה המלחמה להצעת החוק לבטלה, ביחוד מכיוון שנתמך גם על-ידי הצירים הסוציאליסטים, אשר נתכוונו להבטיח לפועל יום מנוחה בשבוע. אמנם הוצע להוסיף, שרק השבות ממלאכה ביום השבת רשאי לעבוד ביום-הראשון והציר הנוצרי וולאבסקי, שניהל את הענין בשם סיעת המפלגה הפולנית הסוציאליסטית, נטה לתמוך בעמדת היהודים, אלא שהתנגד לכך חבר אחר של הסיעה, יהודי מתבולל, ד"ר פּוֹל. הוא הסתמך על הודעת ה"בונד" לפפ"ס, אשר לפיה רצוי שיום אחד, הראשון בשבוע, יהיה יום מנוחה לכולם, מחשש הערמה מצד המעבידים. על-אף התנגדותם של הצירים היהודים, נתקבל איפוא החוק. שערער את מעמדם של הרבה יהודים, או הביאם לידי פריצת-גדר.

זמן קצר לאחר שהסיים המכוון החל בפעולתו, עוד לפני שנתאשרה החוקה ונתפרסם "חוזה ורסייל הנוסף", העלו הצירים היהודים את השאלה בדבר שויון זכויותיהם של היהודים. הם נענו, שועדת החוקה החליטה להרכיב ועדת-משנה

מיוחדת לצורך זה, שתשאל לדעתם של מומחים וכו'. היה ברור כי מתכוונים להשבית את הענין ואמנם כך היה. כשנתפרסם ה"חווה הנוסף", היתה תקוה שהשלטונות יכירו בביטולן של ההגבלות הישנות ipso jure, אך השלטונות האדמיניסטרטיביים וגם בתי-המשפט נקטו כזכור בעמדה, שהחווה איננו חוק אלא התחייבות לחוקק חוק. הצירים היהודים הגישו, בעזרת חתימות הסוציאליסטים, תכנית מפורטת לסיים. התכנית הובאה לדיון בוועדה המשפטית, שהחליטה להעבירה לממשלה לשם בדיקה וחות-דעת. אך התכנית נדדה ממיניסטיריון למיניסטיריון ונעלמה כפעם בפעם. עד שהסיים המכונן סיים את מלאכתו ונתפור. כך היה המעשה גם בתכנית אחרת של הצירים היהודים, בנוגע לביטול תעריפי הריפוי הכפולים ליהודים בבתי-החולים הציבוריים.

בינתיים נודע בחוץ-לארץ מצב הדברים בפולין: השימוש בהגבלות הצאריות כלפי היהודים, הפרעות והמהומות וביחוד הטבח בפּינסק, דעת-הקהל במדינות המערב ובאמריקה התחילה להגיב על כך. לשם הרגעתה, פנו חוגים פולניים אל ממשלת ארצות-הברית של אמריקה — שהיתה מסייעת סיוע חמרי בפולין החרבה — בבקשה לשלוח לכאן את הסנאטור מורגנטאו, הידוע כמתבולל ונוטה להעלים עיניים מרגיזים. מורגנטאו בא, בלויית משרד שלם, ניהל הרבה שיחות עם אנשי השלטון, שוחח פעמים אחדות גם עם היהודים. הוא קבע, כי אמנם היו המעשים שעליהם כתבה העתונות בחו"ל אולם ציין בחיך — בשעת שיחתו עם היהודים — שצבאות אמריקה אף הם הוציאו להורג, כשכבשו את הונג, בזמן המהומות בקונגה, שלוש מאות... מתנגדים שנתפסו. לא היה חשוב בעיניו, שאפילו הועדה מטעם הסיים קבעה, כי היהודים שנורו בפּינסק לא היו "מתנגדים", אלא סתם עוברים-ושבים וכי לא היו שם בכלל מהומות. מורגנטאו חזר לארצו והגיש דין וחשבון שבו אישר את העובדות, אך ציין, כי קיבל הבטחות מאת השלטונות שלא יישנו עוד כדברים האלה וכי מכאן ואילך יבוא הכל על מקומו.

חוגי השלטון לא הסתפקו בדין וחשבון של מורגנטאו, משום שהעתונות בחו"ל מתחה עליו בקורת, לכן הזמינו מאנגליה יהודי אחר, סקיוארט סמואל, אחיו של הרב רט. ומכיוון שסמואל עוד נחשב באותם הימים בפולין יהודי לאומי צירפו אליו, על כל צרה שלא תבוא, גם לא-יהודי — את הקפטיין רייט (Wright). סמואל, שהיה איש קשיש, השתדל לחקור בנאמנות את הענין, אך לא הרבה להבין בו ולא מצא כאן ידיו ורגליו. רייט בילה לרוב במסיבות-אורחים בארמנות הנגידים. בסופו של דבר לא יכלו שני החברים של ועדת-השנים להגיע לכלל הסכם ולממשלת בריטניה הוגשו שני דיונים וחשובות נפרדים. סמואל כתב על המצב כי רע, ורייט — כי טוב. בכך נסתיימה פרשת שתי ועדות-החקירה, שלא נערכו ביזמת היהודים או בסיועם, ואף-על-פי-כן הטילה דעת-הקהל הפולנית במשך שנים רבות על היהודים את האחריות להן והיתה מטיחה כלפיהם בעתונות ובסיים: "אתם הבאתם את מורגנטאו ואת סמואל, כדי להשחיר את פניה של פולין בעיני העולם!"

אחרי הביון שבא על ולאדיסלאב גראבסקי בספא, פנה אל הממשלה הפולנית בדרישה לעשות משהו בענין היהודים, כדי למחות את הרושם הקשה. ביזמתו בא לווארשא ד"ר אלפרד נוסיג — ציוני לשעבר, מן הקבוצה הווינאית של הרצל, פובליציסט פולני וגרמני ידוע, משורר ופסל — על-מנת לתווך בין הצירים היהודים ובין הממשלה. נוסיג נגש לעבודה בזריזות ובשיטה. רשם את דרישות היהודים, הביאן לפני הממשלה ויום שיחות שונות עם חוגי השלטון. אנשי הממשלה שאלו בעיקר: מה יתנו היהודים תמורת זאת? העסקנים היהודים לא יכלו לתפוס איך יכולה הממשלה לדרוש תמורה מאת אזרחיה בעד קיום חובותיה כלפיהם. עד-מהרה נתברר שכל המשא ומתן לא בא אלא כדי להפיץ בעולם את הידיעה, כי נשתפרו היחסים בין היהודים והממשלה הפולנית ומתנהלות שיחות ידידותיות על הפרטים. המשחק הזה נמשך כשלושה חדשים עד שהיהודים הודיעו, באמצעות נוסיג, לממשלה, שאין בדעתם להמשיך בכך עד שהממשלה תבטל את כל ההפלות לרעת היהודים ותיתן ערובות מספיקות שתתייחס אליהם כאל אזרחים שווי-זכויות. לא ניתנה כל תשובה, המשא ומתן נפסק ונוסיג חזר לחוץ-לארץ.

בין הדברים שבגללם נגרמו אי-נעימויות לגראבסקי בספא, היה מעשה יאבֶלֶזְנָה — מחנה-הריכוז בשביל חיילים, מתנדבים וקצינים יהודים של הצבא הפולני, בהם אף בעלי אותות-הצטיינות. אחר כך החלו מגיעות בשורות-איוב: הצבא פוגע באוכלוסייה היהודית, אף פגיעות חמורות, העשויות לעורר ענין גם בזמן מלחמה, כגון המתת הרב שפירא בפלוצק והעלילה על יהודי העיר הזאת, שירו כביכול בצבא הפולני, שפכו עליו רותחין וכדומה. קשה מזה עשו חילות-המתנדבים

של הגנרל בולאק-באלאכוביטש, האטאמאן האוקראיני אלקסילקו ואחרים, שרדפו יחד עם הצבא הפולני אחר הבולשוויקים הנסוגים. הללו הרגו על דרכם המונות יהודים בערים ובעיירות ועשו מעשי שוד ואונס לרוב. יד השלטונות הפולנים יכלה להשיג את שני ראשי הכנופיות. הגנרל באלאכוביטש היה אורח פולין, אף לא היה לאמיתו של דבר ביאלורוסי, כי-אם פולני שנתבולל בין רוסיים; אחר-כך רכש לו אחוזה בסביבות ביאליסטוק והשתקע שם. הצירים היהודים אספו חומר מספיק ונאמן על פעולותיהם של שני ראשי הכנופיות, הביאו אותו לידיעת הממשלה ודרשו לתבוע את הפושעים לדין, לא רק על שסבלו את מעשי-הפשע אלא גם על שהסיתו להם. הדרישה נשארה בלא תשובה כל-שהיא. היהודים הצליחו להגן על זכותם של עורכי-הדין, שצינו את לאומיותם כיהודית, להופיע בפני בית-הדין לערעורים בווארשא. כמו כן הצליחו לעכב את פרסומו של חוק על אגודות בעלי-המלאכה, שהיה עלול לשלול מרבבות בעלי-מלאכה יהודים את פרנסתם.

אחד מתחומי הפעולה העיקריים של הצירים היהודים היו מעשי-עזרה יום-יום במקרים פרטיים של פגיעות ביהודים מצד השלטונות. טיפלה בכך המזכירות שליד סיעת "צירי המועצה הלאומית" (ז"א הציונים, איש "המזרחי", פועלי-ציון והבלתי-מפלגתי). העבודה היתה רבה מאד, עשרות תלונות הגיעו יום-יום מכל קצו הארץ. הגורמים הממשלתיים, שהשתמשו מסידור פוליטי עקרוני — בודאי מחשש התקפות של החוגים האנטישמיים — נענו לעתים קרובות מאוד לדרישות הצירים היהודים במקרים פרטיים.

בקיץ 1922 מצא הסיים המכונן כי השלים את תפקידו והתפזר. מאזן פעולותיו בשאלת היהודים לא נמצא חיובי; חוקה טובה, אך בלי ערובה להוצאתה אל הפועל; חוק-בחירות, חוק-אזרחות וחוק על מנות-חובה ביום-הראשון, מכוונים נגד היהודים; הכשלה מכוונת של הצעות-חוק על ביטול הגבלות המשטר הצארי ומס-ריפוי כפול ליהודים; התעלמות מכוונת מפרעות בולאק-באלאכוביטש ומעשה יאבלונה. שני הישגים בתחום הפעולה שמחוץ לפארלאמנט: ביטול העוול כלפי עורכי-הדין היהודים ותוצאות פעולתה של מזכירות המועצה הלאומית. הישג חיובי יחיד בתחום העבודה הפארלאמנטאית: עיכוב פרסומו של חוק בעלי-המלאכה.

#### ד

הבחירות לסיים השני — או יותר נכון לסיים הראשון-מן-המניין — ולסנאט נתקיימו בסתיו, בסדר מופתי. מי שהיה אותה שעה ראש הממשלה, ד"ר נובאק, חשב לענין של כבוד לעצמו, שהבחירות תהיינה טהורות, בלא מעילות, ואמנם השיג את מטרתו. היהודים הלכו לבחירות באזור הכיבוש הרוסי לשעבר בבלוק משותף עם שאר המיעוטים הלאומיים, על סמך הודאה בעקרון של שלמות המדינה הפולנית. בגאליציה המזרחית הלכו היהודים לבחירות ברשימה אחת מאוחדת; האוקראינים החרימו את הבחירות. התוצאה היתה נצחון עצום לבלוק של המיעוטים הלאומיים וליהודים. בחבלי-הספר לא נבחרו מהפולנים אף איש כמעט. בסך-הכל היו ליהודים בסיים הזה שלושים וחמשה צירים ונוסף עליהם שנים-עשר סנאטורים. רשימת הבלוק קיבלה 1.398.224 קולות. הלכו לבחירות עוד כמה רשימות יהודיות. רשימת ה"בונד" נכשלה בכל מקום. היא רכשה בסך-הכל 81.884 קולות. גם לפולקיסטים ופרילוצקי בראשם היתה רשימה משלהם, מאחר שהבלוק לא הסכים להבטיח להם את מספר המאנדאטים שדרשו. הם פתחו בתעמולה נגד רשימת הבלוק (הציונים מכל הסוגים, ה"אגודה" ואגודת הסוחרים) והאשימו את כולם בבגידה בענייני העם היהודי ובחוסר לויאליות כלפי המדינה. ההאשמות הללו ואף תמיכה מסוימת מצד השלטונות האדמיניסטרטיביים לא הועילו להם הרבה: הם קיבלו 59.665 קולות ורק פרילוצקי נבחר. מלבדו ומלבד היהודים שנבחרו ברשימת הבלוק וברשימה הגאליצאית, שהיו מאוגדים (בלי פרילוצקי) ב"חוג היהודי" ("קולו"), לא היו ליהודים נציגים בסיים, אם לא להביא בחשבון את ד"ר פול, ד"ר דיאמאנד וד"ר ליברמאן מפפ"ס.

הסיים והסנאט פתחו את פעולתם בסימן טראגי מאד. אחת הפעולות הראשונות של הפארלאמנט החדש היתה בחירת נשיא-המדינה. נגד המועמד של "הדמוקראטיה הלאומית" (ג"ד) הציגו השמאל והמרכז, בהצבעה האחרונה, את הפרופ. נארוטוביטש. קולות היהודים הכריעו את הכף לטובתו ומיד הועלתה הסיסמה: "נשיא יהודי" אף-על-פי שהיהודים הציגו תחילה, בלא הצלחה, את מועמדו של פרופ. בודואן-דיי-קורטני (Boudoin-de-Courtney). החלו התנפלויות על היהודים

בחוצות ומאמצים למנוע בכוח את השבעתו של הנשיא. שבועות אחדים לאחר מכן הומת הנשיא בִּירִית-אֶקְדָּה. הדמוקראטים-הלאומיים עשו את הרוצח, מבקר-האמנות נְיִיאָדוֹמְסְקִי, כמעט לקדוש וערכו טקסים חגיגיים ביום-הזכרון להוצאתו-להורג. על-פי פסק בית-המשפט. שוב נבחר לנשיא וויטשכובסקי. גם בעדו הצביעו היהודים, אך מכיון שהיה מאנשי הימין לא "יהודי" אותו. לאחר בחירתו של הנשיא וויטשכובסקי נודרזה הממשלה להתיר את הבלוק של המיעוטים הלאומיים, על-ידי הבטחות מיוחדות למיעוטים הסלאוויים — לאוקראינים ולביאלורוסים. הללו נפתו להאמין בהבטחות הממשלה. הבלוק לא הוסיף להתקיים אלא כהסכמה רופפת בין קבוצות נפרדות הנוטות זו לזו בכמה ענינים. אמנם המיעוטים הסלאוויים לא זכו ליתרונות שהובטחו להם, אף-על-פי-כן מן הנמנע היה לחזור ולהקים את הבלוק כמקודם. בידי מתנגדיו בתוך ה"קולו" היהודי היו נימוקים מכריעים מכדי שאפשר יהיה לשוב אל העבר הקרוב.

מנקודת-ראות יהודית היתה פעולתו המחוקקת של הסיים הזה, בחמש שנות כהונתו, פחות מענינת משל הסיים המכונן במשך שלוש שנים וחצי. שוב התחילה העבודה לביטול ההגבלות הישנות מימי הצאר. הענין נדון כמה וכמה פעמים בסיים ובוועדה המשפטית, בהפסקות גדולות מאוד, עד שנגמרה תקופת כהונתו של הסיים והוא לא החליט דבר. בין כה וכה נתעוררו מזמן לזמן ענינים פחות חשובים הנוגעים ליהודים. לפתע-פתאום עלתה על הפרק הגבלת מספר התלמידים היהודים ("נומרוס קלאוזוס") במוסדות-הלימוד הגבוהים. הרוב בסיים תמך בהצעה, הממשלה לא התנגדה לכך, והעתונות ניהלה תעמולה אנטישמית. רק בהתערבותו האישית של נשיא צרפת פואַנְקָאָה הוסר הענין מעל הפרק. הממשלה הציעה מונופוליאציה של הטבק. היה מקום לחילוקי-דעות בנוגע לתועלת שיפיק מכך אוצר המדינה, אך היה ברור שהיהודים יפסידו מכך. בתי-החרושת למוצרי הטבק היו אחד הענפים המעטים בתעשייה הבינונית שהעסיקו פועלים יהודים (למעלה מ-6000 נפש) והיו צפויים להם פטורים לכשיעברו בתי-החרושת לידי הממשלה. מטעם זה התנגדה הסיעה היהודית למונופולין. הסוציאליסטים תמכו בכך וכשהעירו לצייר יהודי מפפ"ס (פרל), שהמונופולין עלול לגרום לסילוקם של הפועלים היהודים, ענה בשלום גמורה: "או יבואו במקומם לא-יהודים; מנקודת-הראות של הסוציאליזם אין זה מעלה ואין זה מוריד". מובן, שהחוק נתקבל, על-אף התנגדותם של היהודים, ובמשך כמה שנים אמנם פוטרו הפועלים היהודים, רובם ככולם, לעומת זאת עלתה בידי הצירים היהודים להגן על זכויות היהודים בקשר לכמה חוקים קרקעיים. בעניני אריסות של נחלאות קטנות ומגרשי בנין, וכן בעניני בעלות מדומה על נכסים ולא נייד. לחוקים אלה נודעה חשיבות כמעט אך ורק ליהודים בחבלי-הספר, מקום שנבנו ערים ועיירות שלמות על קרקע זרים, והיהודים היו רוכשים שם, מפאת האיסור של הצארים, נכסי קרקע ובכלל נכסים ולא נייד, מחוץ לתחום הערים והעיירות, על שמם של גויים מהימנים. בהשפעת האנטישמיות הגוברת מכאן וירידת ערכו של המטבע מכאן החלו מתרבים המקרים, שבעלי המגרשים הכריחו את היהודים לסלק את בניניהם ובעלים-מדומים הפקיעו את הנכסים מידי הבעלים האמתיים. החוקים הנ"ל עיכבו את תביעות הפינוי, הקנו לבעלי הבניינים את זכות ההפקעה-בתמורה של המגרשים מידי בעליהם, חייבו לרשום נכסים, שהיו רשומים על שמות בעלים מדומים, על שמות בעליהם האמיתיים. רבבות אנשים ניצלו מהרם.

מחוץ לסיים התנהלה מלחמה על אזרחותם של היהודים. מדי פעם בפעם הציקו ליהודים, ביחוד בחבלי-הספר, על שאין בידם הוכחות מספיקות לאזרחותם. התערבות הצירים היהודים הצליחה ליישב את הענין לפחות דרך-ארעי. שלטונות המשפט נמנעו לרשום עורכי-דין יהודים חדשים ואף כאן עמדה למקצת מועמדים התערבותם של הצירים היהודים. על-אף חוסר הבטחון וגלי הנגישות הקטנות שפרצו מדי פעם בכוח מחודש, על-אף תנאי-הקיום הכלכליים הקשים והחרם המתגבר — התפתחו החיים התרבותיים והפוליטיים של יהדות פולין במרץ גובר והולך. סייעו לכך במידת-מה אותם התנאים השליליים שהזכרתי, אבל נצטרפו לכך גם גורמים חיוביים. הידיעות מארץ-ישראל, ההשפעה הגוברת של חוגים מסויימים באמריקה, החרות המדינית שנהגה בפולין, עמידתם האמיצה של הצירים היהודים בסיים — כל אלה זרזו את הכוחות החיוניים של העם היהודי. גדלו מספרם ותפוצתם של כתבי-עת באידיש, התפתחה תנועת הקואופראציה בקרב ההמונים, התרחבה בהתמדה התעמולה הציונית, התפתחו ועצמו בתי-הספר העממיים היהודיים, באידיש ובעברית. אף נוסדו כמה בתי-ספר תיכוניים עבריים, אלא שמן הנמנע היה להשיג בשבילם זכויות רשמיות, כלומר הזכות להעניק תעודות-גרות מוכרת על-ידי הממשלה. רק בשביל טיפוס בתי-הספר מיסודם של ברוידה, ששפת-ההוראה בהם היתה פולנית

אלא שהוקצה בתכניתם מקום ניכר ללימודים עבריים, הושגה, לאחר זמן רב, הזכות לתת תעודות-בגרות או להעמיד את תלמידיהם לבחינות-בגרות בפני ועדה בוחנת מיוחדת.

בשנת 1924 התחילה תקופה קשה מאוד ליהודי פולין, המכונה תקופת גראבסקי. אותה שנה נתמנה ולאדיסלאב גראבסקי למיניסטר הכספים. הוא ייצב את המטבע, חידש כמה מסים (מס ההכנסה, מס המחזור) והציל את המדינה מפשיטת-רגל והרס. אך הישגיו היו במידה רבה על חשבון היהודים. בין שהיו טובים בין שהיו רעים — היהודים הופלו לרעה ודינם עוות. אמנם היו חוקים, אולם הערכת המס היתה תלויה במשרדי המסים, שהסתמכו על אנשי-מודיעין משלהם, אנשים עלומי-שם, ובדרך כלל אנטישמיים בלב ונפש. לא היתה דרך להלחם באינפורמציה בלתי-מבוססת, ואם היו הוכחות שכנגד, עבר זמן רב עד שעברו את כל האינסטאנציות ובינתים נשלמה ההוצאה-לפועל ומשלם המסים היה הרוס לחלוטין. חוקי המסים נעשו אמצעי מובהק לנישול היהודים מעמדותיהם הכלכליות, דוגמת החוקים על מנוחת-חובה ביום-הראשון, המונופולין של הטבק, חוק האזרחות ומניעת הפקעת-שערים בימי מלחמה. החוק האחרון, שהוסר מעל הפרק בימי גראבסקי, הופעל, בשנה האחרונה לכהונתו של הסיים הקודם וגם לאחר מכן, באופן דראקוני כמעט אך ורק נגד היהודים; בעזרתו, לרוב על סמך ידיעות ממקורות אנונימיים, נעשקו היהודים עושק רב באמצעות ההרמות או קנסות עצומים בעד פשעים דמיוניים. בהטלת המסים על היהודים הגיעו, בימי גראבסקי, לידי אבסורדים ממש. מעשה באשה יהודית בעלת קיוסק לגאוזו בראדום, שהכנסותיה הוערכו בשיעור כזה, שכדי להשיגן היתה צריכה למוזג גאוזו עשרים וארבע שעות ליום במשך מאה שנה. בדומה לכך מעשים בשותפים שווים, יהודים ונוצרים; על היהודים הוטלו מסים פי-עשרה מאשר על שותפיהם הלא-יהודים, אף כי לא היו להם מקורות הכנסה נוספים. אין הדעת נותנת שכל הדברים האלה נעלמו מעיניו של גראבסקי. משלחות של חוגי המסחר והתעשייה היהודים התייצבו לפניו ובידם חומרי-הוכחה רב; הצירים היהודים, ולעתים אף לא-יהודים, הכניסו שאילתות בסיים והביאו עובדות ברורות של עוול. המיניסטר לא הגיב, אולי מתוך אמון מופרז בפקידיו ואולי משום שראה במעשים אלה אמצעי לא-מכאיב — לדעתו — לחיסול הבעיה היהודית בפולין. בין כך ובין כך נהרס מעמדן של שכבות רחבות מתוך האוכלוסיה היהודית האמידה. מחשש פשיטת-רגל ובאין מוצא אספו היהודים את שיורי רכושם ועזבו את הארץ. התחילה עליה המונית לארץ-ישראל, הידועה בשם "עליית גראבסקי". העולים היו על-פי רוב אנשים בעלי הון מועט, בלתי-מתאימים לתנאי החיים בארץ ובלתי-מוכשרים להסתגל אליהם. מחציתם חזרו לאחר זמן קצר לפולין, ויתרם, שהחזיקו מעמד בארץ, מהווים את הגרעין העיקרי של העליה הפולנית, הממלאה תפקיד לא-מצער בכלכלה הארץ-ישראלית.

המצב בפולין התחיל שוב לעורר מורת-רוח בעולם. המהגרים היהודים היו דוגמה חיה לטיבו של "שיון הזכויות". העתונות, בראש וראשונה באמריקה, ובעקבותיה גם בשאר הארצות, התחילה נזקקת לענין. פולין היתה זקוקה אותה שעה, לשם ייצוב המטבע ותקנת הפינאנסים, להלוואות מחוץ-לארץ והיה מן ההכרח ליצור את הרושם, שהשאלה היהודית יושבה והוסדרה. נוסף לכך הפסידה הממשלה את תמיכת המיעוטים הסלאוויים, לאחר שלא עמדה בהבטחותיה להם, ושוב נפל עליה פחדו של בלוק המיעוטים. מן הראוי היה איפוא לקנות עכשיו את לב היהודים, על חשבון המיעוטים הסלאוויים, או ביתר דיוק — במחיר הבטחות. הממשלה הציעה ליהודים הסכם ("אגודה"). התחיל משא ומתן שהתנהל בשם "הקולו" על-ידי הצירים ד"ר רייך וד"ר טהון. לפי דבריהם קיבלה הממשלה שלושים וששה סעיפים מכלל הדרישות שהציגו היהודים והתחייבה להגשימם בהקדם האפשרי. תמורת זאת דרשה הממשלה רק דבר אחד: לתמוך באַלמנט הפולני בחבלי הספר, הצירים והסנאטורים מתחום הכיבוש הרוסי לשעבר התנגדו להסכם וטענו כי אין הממשלה מתכוונת אלא לאַפקט חיצוני וההבטחות תישארנה בגדר הבטחות, אולם הרוב ב"קולו" הכריע לטובת ההסכם (יולי 1925). עברו כמה חדשים והממשלה אף לא התחילה למלא אחת מהבטחותיה; העתונות היהודית, שקידמה בראשונה את ההסכם ברצון, התחילה לגלות קוצר-רוח ובקורת. התלונות של האוכלוסים היהודים הלכו ורבו ואף הלך-הרוח ב"קולו" התחיל להשתנות. משעבר ללא תוצאות גם מועד נוסף, שקבעה הממשלה לדרישת הצירים היהודים, פרץ משבר ב"קולו": ד"ר רייך התפטר ובמקומו נבחר לנשיא "הקולו" א. הארטגלאס, ולסגנים: הצירים פאָרַבְטְשִׁין מן "המזרחי" וקִיִּרְשְׁבִּין מן "אגודה". משהתייצבה הנשיאות החדשה של "קולו" לפני ראש הממשלה וטענה על שהממשלה לא קיימה את 36 סעיפי ההסכם, הראו להם את הפרוטוקול של נשיאות מועצת-המיניסטרים, ובו מנויים

רק 13 סעיפים שניים-במעלה. הממשלה לא קיימה אף את הסעיפים האלה וה"קול" הכריז שאין ההסכם מחייב אותו עוד. בינתים התפתחה בפולין אנטישמיות צעקנית והמונית, מן הטיפוס שכיום אפשר לכנותו בלי היסוס היטלראי. הברנש הידוע ינסה-חמיץ נסע על פני הארץ והרצה הרצאות אנטישמיות. אף הכומר טשצ'ינק התחיל לגלות כוחו בכך, וכן גם מסיתים אחרים, פחות חשובים. ההמון והנוער הלומד היו יוצאים, אחרי הרצאות כאלה, לפרוע פרעות ביהודים, אם-גם בקנה-מידה קטן. כל מיני עלונים בני הטיפוס השטרִיכרי, כגון "שבת-גוי" בפִידגוש או "אור־נֶדֶבֶנִיק" בפוזנא ולודז, הסעירו את הרוחות, הטיפו להחרמת היהודים, פרסמו רשימות שחורות של פולנים אשר לא שעו לדבריהם, טפלו האשמות-שקר על העם היהודי בכלל ועל יהודים מסויימים בפרט. פניות אל הממשלה ושאלתות בסיים היו ללא הועיל. האשמים לא נתפסו ואף אם נתפסו — הוכיחה חקירת המשטרה, כי היהודי הוא-הוא שהכה, פצע ושדד את עצמו!

באותו פרק-זמן נתקיימו שני משפטים, שעוררו תשומת-לב בעולם. האחד ענינו היה הריהאביליטאציה של הרב שפירא מפלוצק, שנורה, בשנת 1920, לפי פסק בית-דין צבאי, באשמת ריגול. בשנת 1922 בחן בית-הדין הצבאי העליון את הפסק וביטל אותו והמשפט נחדש. אף כי הוכח בבירור חוסר-היסוד של ההאשמה בריגול, חזר בית-המשפט הצבאי על פסק-הדין הקודם. בית-המשפט העליון חזר וביטל את פסק-הדין, אך המועד לבירור הקריטורי נדחה כל הזמן; לפי ידיעות מהימנות נעלמו תיקי המשפט. המשפט האחר, המפורסם יותר, היה משפטו של ד"ר שטייגר, באשמת נסיון לרצוח את נשיא המדינה וויטשכובסקי בלבוב. נמצאו עדים מבין האינטליגנציה הפולנית שנשבעו כי ראו בעיניהם את שטייגר יורה, עצרו אותו וכו'. לא ניתן אמון בעדי הסניגוריה שראו את הנאשם במקום ואישרו כי לא ירה, ואף לא היה אקדח בידו. בין כה וכה השתוללה תעמולה אנטי-יהודית ונשקפה סכנה של פרעות. השלטונות האדמיניסטרטיביים העליונים תמכו בהסתה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים. אולם במקרה גילה מהפכן אוקראיני בווינה, בהיותו שרוי בקובה במצב של שכרות, כי הוא-הוא שירה בנשיא, בפקודת הארגון האוקראיני המהפכני, ואחר ההתנקשות יצא בשקט את הארץ. כאן כבר היו פרוטוקולים של שלטונות חו"ל. הענין נעשה לא-נעים מבחינה בין-לאומית, ועדי המלך נמצאו נשבעים לשקר מטעמים פוליטיים. שטייגר זוכה — אך איזה אימים עברו על יהודי פולין! ומה רבתה השחיתות בצבור הפולני!

כל הדברים האלה נתרצחו בתקופה כשבפולין היתה אחת הקונסטיטוציות הדמוקרטיות ביותר שבעולם והיהודים הוכרו בה כשני-זכויות. אלה היו פני השוין, למותר הוא להוסיף, כי היהודי שוה-הזכויות לא היה יכול למעשה להיות פקיד ממשלתי או שופט ואף את הפקידים והשופטים היהודים מימי אוסטריה פיטרו בהדרגה, כשם שהרחיקו את הקצינים היהודים מאותם הימים.

## ה

אולם המצב היה רע לא רק ליהודים. התחילה אינפלוציה חדשה; הממשלות נפלו זו אחר זו. הקאבינט הליבראלי-במקצת של סקשינסקי נפל. התחיל משבר ממושך. מנהיג מפלגת ה"עממיים" ויטוס, הכין, בהסכם עם "הדמוקראטיה-הלאומית", הפיכה פאשיסטית בנוסח איטליה. אך במפתיע נערכה "העליה על וארשא", ביום 12 במאי 1926. ערך אותה, בעזרת צבאותיו המסורים, חבריו מן הלגיונות לשעבר ובסיועם הפעיל של הסוציאליסטים, יוצר הלגיונות, מי שהיה אסיר מאגֶדבורג, ראש-המדינה הראשון — המארשאל פילסודסקי.

היהודים קידמו את הפיכת-מאי בשמחה. הם ראו בה את חיטול הריאקציה הגוברת, מעצור בפני גאות הנחשול האנטישמי. הצלה מן ההפיכה הפאשיסטית של ויטוס-דמובסקי. שמו של המארשאל ושמות רבים של בני-ליתו וכן התמיכה של פפ"ס ואפילו ה"בונד" בהפיכה נתנו ליהודים מקום לקוות כי יחול מפנה לטובה במצבם. עוררה תקוות אף עצם העובדה, שנערכו קרבות רחוב ולא נתלו להם, כרגיל, הכאת יהודים וביזויים, מעשי הרס ושוד של רכושם. איש לא נפגע אותה שעה מדברי המארשאל על הסיים הרקוב, על הצורך למגר את ה"סיימוקראטיה", כי כל אחד נתן דעתו על הסיים המסויים, על המיקוח בין המפלגות בתוכו, על שיטת הפרוטקציוניזם של הסיצות הפארלאמנטאריות במינֶיִים למשרות ואפילו בקבלת הזמנות ממשלתיות, על זיופים, מעילות וכדומה. רק לאחר שנים אחדות נתברר, כי הכוונה היתה לפארלאמנטים הנבחרים בכלל; ורק מקץ עשר שנים נוכחו האנשים לדעת, כי אותה השחיתות יכולה להתקיים גם בסיימים ממונים. אולם אותה שעה לא חזו אף מחולליה של הפיכת-מאי סופו של דבר והאמינו באמונה שלימה בשליחותם הנעלה; לא ייפלא איפוא שכל הטובים, ברי-הלבב ואנשי-הקידמה בפולין קיבלו בהתלהבות את ההפיכה, והיהודים כמובן בכללם.



כבר במשך שלושת הימים של פעולות המלחמה ברחובות וארשא, התקשר חוגו של המארשאל, באמצעות המאיוז קושיאלקובסקי (מי שהיה אחר-כך מיניסטר ובמשך זמן מסוים אף ראש המיניסטרים), עם א. הארטגלאס, בתורת יושב-ראש הסיעה היהודית, ושאל לדרישות היהודים ולנכונותם לתמוך בממשלה החדשה. הוצגו הדרישות היסודיות בנוגע להגשמת שיוויון-הזכויות, ביטול ההגבלות והנגישות, ריסון ההסתה האנטישמית, התחשבות בצרכים הלאומיים-התרבותיים של היהודים. ב-14 במאי 1926 הצהיר קושיאלקובסקי בשם המארשאל, באחת המיפקדות הקונספיראטיוויות של מחוללי ההפיכה, כי מבחינה עקרונית אין מצדו התנגדות לכל אותן הדרישות ובמשותף נוסחו או העיקרים של הצהרת הממשלה החדשה בענין זה מעל במת הסיים. זאת היתה הפיסקה בנוגע למדיניות כלפי היהודים שנכללה בהצהרה התכניתית של הממשלה, שנקראה בסיים על-ידי ראש-המיניסטרים החדש פרופ' בארסל ביום 13 ביולי 1926, ונתפרסמה אחר-כך בצורת חוברת. פיסקה זו הניחה את דעתן של הקבוצות הפוליטיות היהודיות שהיו מיוצגות ב"קולו", בתולדות פולין היתה זאת ההצהרה הרשמית הראשונה והיחידה על תכנית הממשלה בשאלה היהודית. כל ההצהרות, ההבטחות והתכניות שקדמו לה (בעת תיווכו של נוסיוג ובעת ההסכם "הידוע") נודעו רק בסתר הקאבינטים ולא נודעו לציבור ואפילו לנציגי העתונות.

אמנם גם ההצהרה, שניתנה על-ידי פרופ' בארסל באמונה ובכנות, לא קימה למעשה, אך בעוד שאותן ההתחייבויות שניתנו בחשאי לא הוגשמו אף כמלא נימא, נגשו בתחילה להגשים את המגמות העיקריות של ההצהרה הנזכרת, אם גם במשך זמן קצר בלבד: כשנה וחצי. אותו זמן היה בשביל היהודים כ"אביב העמים" ממש. התעמולה האנטישמית נדמה, חמין נחבא אל הכלים אי-שם, ה"שבת-גוי" ושאר עתונים כיוצא בו מילאו פיהם מים, איש לא פרסם רשימות שחורות של פולנים, שהעזו לקנות בחנויות של יהודים, איש לא התנפל על יהודים ולא הכה אותם. מושלי המחוזות שכחו מיד על קיומן של ההגבלות מימי הצארים. ענין דמי-הריפוי הכפולים בבתי-החולים סודר במסגרת החוק הכללי החדש. בתי-הספר התיכוניים היהודיים התחילו לקבל זכויות רשמיות, או ועדות לבחינות-בגרות, אף נמצאו בוחנים אחדים שומעי עברית. החלו לרשום עורכי-דין יהודים חדשים. אף נתקבלו כמה יהודים לפקידים. חולו תלונות היהודים על לחץ המסים. היה משא ומתן על חוק לארגון בעלי-המלאכה וניסוחו נעשה בצורה שאינה פוגעת ביהודים.

המצב האידיאלי נמשך כאמור שנה וחצי ובמשך הזמן הזה — כאילו להכחיש את התיאוריה, שהציגו אינה אלא תגובת היהודים על האנטישמיות והלחץ — התפתחה התנועה הציונית בפולין ביתר עוז מאשר בזמן מן הזמנים. התנועה גדלה מיום ליום ואף-על-פי ששנת 1926 היתה שנת שיבה מוגברת של "עלית גראבסקי", עלו במידה עצומה התרומות לקרן היסוד ולקרן הקימת. אף חברי הממשלה מצאו לנכון לברך את פתיחת המגבית של קרן היסוד. התנועה החלוצית גברה ומספר נקודות-ההכשרה עלה. אוצר המדינה החל לתת תמיכות מסויימות להכשרה חקלאית וכן העיריות, המועצות המחוזיות והקהילות היהודיות. גם ל"אגודה" ול"בונד" היו הימים ימי פריחה ורק ה"פולקיס" כמעט שעבר ובטל מן העולם. גדלה התפוצה של העתונות היהודית גדל מספר התיאטראות ורמתם האמנותית עלתה. "הבימה", שבאה להצגות אורח, וכן "הלהקה הווילנאית" חגגו את נצחונן וזכו להערכה חיובית מצד הבקורת הפולנית. העיתונאי והסופר היהודי הפך מאידיאליסט רעב-למחצה לאינטליגנט מבוסס היטב מבחינה כלכלית.

ואולם המצב המתוקן לא יכול להימשך זמן רב. מפלגתו של המארשאל פילסודסקי, שנודעה בשם "סאנאציה", היתה אז חזקה משלא יתחילו לעבור אליה — תחילה בגנבה ואחר-כך בקבוצות גדולות והולכות — כל מיני קארייריסטים וספרסרים פוליטיים מבין מתנגדיה לשעבר. הללו הביאו עמם גם את מנהגיהם ושאיופותיהם, שהחלו לחדור למוחות וללבבות, ולמרבית הרעה — גם אל פעולותיה של ה"סאנאציה". האידיליה התקרבה לסופה.

העובדה, כי ההגבלות מימי הצארים לא בוטלו רשמית, לא היתה לפי שעה ענין לדאגה, כי לא הרגישו בהן. בראש וראשונה החלו להפלות את היהודים לרעה בתקציב המדינה. אמנם ניתנו תמיכות ועירות למוסדות ציבוריים שונים של היהודים, אך בשביל הדת היהודית — אשר לפי התקציב כללה במידה מסויימת אף את צרכי התרבות ובתי-הספר היהודיים — נקבעו סכומים ציניים, בממוצע שלושה גרושים פולניים (בערך מא"י אחד) לנפש, בעוד שהסכום הממוצע לדת המוסלמית היה מרובה פי-כמה, לא-כל-שכן — לדתות הנוצריות. מכמה וכמה בתי-ספר יהודיים התחילו לשלול, בתואנות שונות, את הזכויות הרשמיות שניתנו להם. בחינוך העממי הממשלתי הונהגה שיטת המיוזג של בתי-ספר, שגרמה לסילוקם של המורים

היהודים, לטמיעת הילדים או להרחקתם. הרעיון, הנכון כשלעצמו מבחינה עקרונית, שיש ליצור במקום הרבה בתי-ספר קטנים בתי-ספר גדולים מעטים, בעלי אמצעי-עזר טובים יותר וחבר מורים גדול יותר, לא היה יפה לגבי היהודים בתנאים המיוחדים שבפולין. עד עכשיו היו בתי-ספר ציבוריים מיוחדים בשביל ילדי ישראל, שאמנם שפת-ההוראה בהם היתה פולנית אבל חבר העובדים היה יהודי, נשמרה בהם השבת וכן היתה גם תכנית עברית מסוימת בתור "לימודי הדת". עתה החלו למזג בתי-ספר אלו עם בתי-ספר לנוצרים (תחילה בכתות מיוחדות) וכן להעביר מורים נוצרים לכתות יהודיות ולהיפך. המיניסטר דוברוצקי היה סבור, כי יעקור בדרך זו את האנטישמיות ויקרב את הילדים. התרו במיניסטר, כי סופו של דבר יהא סילוק המורה היהודי, אך הוא טען כי לא ירשה כזאת. לבסוף התחילו ההורים הנוצרים למחות בתוקף רב נגד המורים היהודים ולדרוש את סילוקם והמיניסטרוני נאלץ לוותר ומאחר שמשורותיהם הקודמות כבר היו תפוסות על-ידי נוצרים ובכלל פחת מספר המשרות, בגלל צירוף הכיתות, פוטרו המורים היהודים. אמנם התלמידים היהודים המשיכו לשמור את השבת, אבל המורים הנוצרים לא עבדו ביום-ראשון, והילדים בטלו מלימודים שני ימים בשבוע. נוסף לכך החלו להטמיע את הילדים והגיעו הדברים לידי כך שבבתי-ספר רבים הורו מורות נוצריות את הדת היהודית! ותכנית עברית — לית מאן דכר שמה. התלונות שהחלו מגיעות אל הצירים היהודים, ביחוד בעניני החינוך והקיפוח בתקציב המדינה, גרמו, שקצתם החלו שוב לבקר קשות את הממשלה ולהצביע נגד התקציב, וצירים פשרנים היו יוצאים בשעת ההצבעה את אולם הישיבות. לממשלה לא היה הכוח והרצון לנטות מן הדרך החדשה שבחרה לעצמה; היא לא רצתה לרכו נגדה את הריאקציה וגרוריה ולתת בידם את נשק האנטישמיות במלחמתם בה. נוסף לכך חדר לחוגיה מספר ניכר של "בעלי תשובה", שהביאו עמם את האידאולוגיה הריאקציונית-האנטישמית. אף לא נעלם מעיני הממשלה, כי חלק גדול מן היהודים חסרים את האומץ למחות נגד הריאקציה המחודשת, וכי עושים זאת בעיקר הציונים מתחום הכיבוש הרוסי לשעבר. הממשלה התחילה אפוא לקשור קשרים עם החלק הפשרני שבנציגות היהודית, ביחוד עם ה"אגודה" ונציגי הסוחרים. מלבד זאת החלו האלמנטים המתבוללים והמתבוללים-למחצה, מבין הלגיונרים ואנשי-הצבא לשעבר, ליצור קבוצות "קומבאטאנטים", ולרכו את היסודות המתבוללים או סתם בורגנים אנטי-ציונים, והממשלה התחילה להסתייע בהן כדי להחליש את השפעת הציונים בציבור היהודי. אותה שעה החלו קמים מעין ארגונים צבאיים של הרביוניסטים, שהפגינו את אדישותם למלחמת היהודים על זכויותיהם בגולה ואת איבתם להסתדרות הציונית הרשמית, וגם בגורם הזה נאחזה הממשלה. אכן, המהלך האנטישמי החדש של הממשלה לא גרע כלום מיחסה החיובי אל הציונות במובן "פילופלשטיניזם" — הגירה לארץ-ישראל. הממשלה נלחמה בציונים בתור, מפלגה הנלחמת בתוך המדינה הפולנית על זכויות היהודים, אולם כלפי ארץ-ישראל היהודית המשיכה הממשלה לנקוט עמדה חיובית כמקודם ואף הדגישה אותה הדגשת יתר: שלחה ברכות לכינוסים של קרן היסוד, נתנה סיוע מסוים להכשרה חקלאית, פרשה את חסותה על המשרד הארץ-ישראלי והקלה במקצת על יציאת העולים מפולין לארץ-ישראל. כל דבר שהיה עשוי להפחית באיזו מידה שהיא את האוכלוסיה היהודית בפולין — הסבירה לו הממשלה פנים, בהציגה את הליכותיה, בפני העולם החיצון, כגילוי יחסה הידידותי אל האזרחים היהודים.

גם בתקופת כהונתו של הסיים הזה, כבימי הסיים המכונן, מילאה תפקיד נכבד מאד, במלחמת היהודים על זכויותיהם, המזכירות של המועצה הלאומית היהודית. בעבודה יומיומית אפורה חשה לעזרת יהודים רבים, הצילה אותם מקיפוחים שונים, אספה חומר, הזכירה במכתביה לממשלה את חובותיה, הסבירה ליהודים מה זכויות יש להם ועמדה על משמר הזכויות האלה, פיתחה בציבור היהודי את הכרת זכויותיו והכרת ערכו ולימדה אותו לא לבקש זכויות כ-אם לדרשן, בתקופת "האביב", שנמשכה שנה וחצי, לא היתה עבודת המזכירות מרובה, כי פסקו התלונות, אך לאחר מכן החלה בכוח מחודש. הסיים הראשון-מן-המניין והסנאט הראשון התקיימו כל תקופת כהונתם, עד סוף 1928, אף-על-פי שבתחילת התקופה נרצה נשיא המדינה ובאמצעותה נתחוללה הפיכה מזוינת. מנקודת-ראות יהודית ומבחינה תחיקתית היה המאזן של תקופת הסיים הזה פחות מעניין משל תקופת הסיים המכונן, אולם תקופה זו העמידה את היהודים על כמה אמיתות. היא הוכיחה, כי מתחשבים ביהודים בשעה שהם מאוחדים ואילו כשאין הדבר כן מסתיעות הממשלות בקבוצה יהודית אחת נגד חברתה, מסבירות פנים בענינים מסוימים ומתעלמות מן העיקר. היא הוכיחה, כי אם הממשלה רוצה בכך נעלמת האנטישמיות, ועל-כ-לפנים ניטל עוקצה, כמו כן הוכיחה, כי העליה לארץ-ישראל באה לא רק מחמת פורענות בלבד והיא עשויה להימשך מתוך הכרה, גם בימים בתיקונם; ועליה כזאת אף יותר גורמאלית ופרודוקטיווית.

הבחירות החדשות בסוף 1928 נתקיימו בתנאים שונים לחלוטין מאשר ב-1922. לכאורה אותה חוקת הבחירות ואותו בלוק המיעוטים (פרט לגאליציה), אבל האדמיניסטרציה הפריעה: בוטלו רשימות לא-רצויות, וזיפו תוצאות הבחירות. הפעם זכה הבלוק ב-1,438,961 קולות, בגאליציה קיבל 240,780 קולות במקום 197,274 בבחירות הקודמות, אף-על-פי-כן נבחרו רק שלושה-עשר צירים וששה סנאטורים יהודים. הממשלה הציגה רשימה משלה — "הבלוק הבלתי-מפלגתי" (ב"ב). היא ניתקה מעל הציונים את ה"אגודה", "הפולקיסטים" ואת היסודות המתבוללים שבאגודת הסוחרים וצירפה אותם לרשימתה. (כך מצאה לה גם אוקראינים וביאלורוסים "שלה"). אולם אף יהודי מן ההולכים עם הממשלה לא נבחר. והרשימה הממשלתית הוכרחה להפריש בשבילים שני מאנדאטים, בתורת פרס בעד פיצול הקולות של היהודים וחילול כבודם הלאומי. אף מאנשי ה"בונד", שהתחזק בימי "האביב" והלך לבחירות במרכזים היהודיים ברשימה אחת עם פפ"ס, לא נבחר שום ציר והפעם השיג אפילו קצת פחות קולות מאשר בבחירות הקודמות (80,346).

הממשלה אף היא לא השיגה את מבוקשה — רוב מוחלט בפארלאמנט, או לפחות מיעוט גדול, עד כדי יכולת להבטיח לעצמה, בהסכם עם אחת הסיעות הפארלאמנטריות, רוב וממשלה יציבה. אמנם הבלוק הממשלתי השיג למעלה מרבע המקומות שבסיים, אך הממשלה הרחיקה מעליה, בהתנהגותה בעת הבחירות, את שאר כל הסיעות, עד שלא היה מקום לשום הסכם. כתוצאה מכך היו בסיים חיכוכים בלתי-פוסקים, מהומות, סאבוטאז'ה הדדית, דחיות חוזרות ונשנות של הישיבות, והפארלאמנט נרבה לשבות מאשר לעבוד. מובן מאליו, שבנסיבות כאלה לא היה מקום לתחיקה מסודרת ובתקופה זו הוצאו על-פי רוב לא חוקים מטעם הסיים כי-אם פקודות שניתנו מטעם הנשיא, בין ישיבה אחת של הסיים למשנה.

הממשלה התכוננה בינתיים למלחמת בחירות חדשה. היתה לה אופוזיציה גם מימין וגם משמאל, והממשלה השתדלה למשוך אליה, בהבטחות של טובת-הנאה חמרית, את האנשים החלשים במובן המוסרי משני האגפים. אף התחילה לסגל לעצמה את עיקרי תכניתו וסיסמותיו של הימין, כדי ל"הוציא" — כפי שאמרו — את הרוח ממפרשיו. בדרך זו איבדה ה"סאנאציה" (מפלגת הממשלה) לאט-לאט את כל תכניתה הישנה, ונעשתה למפלגה ריאקציונית, שדגלה רק בשמו של פילסודסקי. תהליך זה לא נסתיים בתקופת הסיים השני אלא לאחר מכן, אחרי מותו של המארשאל פילסודסקי, כאשר כנופית הקולונלים שנתרכזה סביבו יצרה את "אוזון" ("מחנה האיחוד הלאומי").

בתנאים אלה לא היה מקום להישגים כל שהם, להיפך, היהודים התחילו מפסידים לאט-לאט את הישגיהם משכבר. שוב התחילה הסתה אנטישמית. התחילו לסגור, בתואנות שונות, בתי-ספר יהודים. שוב גבר לחץ המסים על האוכלוסים היהודים. השתתפות "האגודה" ואגודת הסוחרים היהודים ברשימת ה"סאנאציה" לא נתנה ליהודים כלום. רק דבר אחד תוקן סוף-סוף על-ידי הממשלה: המיניסטר סקלאדקובסקי הסדיר את מתן תעודות-האזרחות ליהודים תושבי פולין, שהיו רשומים בשעתם ברשימות התושבים המקומיים אלא שהרשימות אבדו בזמן המלחמה. הדבר נגע בערך למאתים אלף נפש — (ולא שש מאות אלף, כפי שטענה הממשלה). גטל המלחמה על זכויות היהודים הועתק עתה יותר ויותר מן הפארלאמנט אל המזכירות של המועצה הלאומית היהודית. הציף אותה מבול של קובלנות מאת יהודים עשוקים. המועצה הלאומית עשתה כל שיכלה: כתבה, התערבה, אך לא יכלה, כמובן, להתברך בתוצאות מזהירות.

משראתה ממשלת ה"סאנאציה", כי אין לה מה לעשות בסיים גמרה בדעתה להיפטר ממנו וביום 1 בספטמבר שנת 1930 פיזרה במפתיע את שני בתי-המחוקקים. מיד לאחר כך התחילה לרדוף את האופוזיציה ומנהיגיה. נאסרו ראשי המנהיגים הסוציאליסטים מפפ"ס, כמה מנהיגים של מפלגת האכרים הדמוקראטית "ויוולנ'נה" ("שחורר"), ויטוס — מנהיג הסיעה השמרנית של האכרים האמידים "פיאקט", ולמראית-עין — גם אחד ממנהיגי הדמוקראטים-הלאומיים אלכסנדר ד'נבסקי. מנהיג הסיעה הראדיקאלית של האכרים, יאן ד'נבסקי, הוכה בידי קצינים מכות נמרצות, עד שנפח נפשו כעבור זמן קצר. כל האסירים הושמו בבית-הסוהר הצבאי שבמבצר בריסק על נהר בוג והוטל עליהם משטר חמור, מלווה התעללות והשפלה. ביהודים לא נגעו, אך בשעה שהובילו לבריסק את הציר הסוציאליסטי ד"ר הרמאן ליברמאן, יהודי מתבולל לחלוטין — התנפלו עליו ביער סמוך לשדולץ קציני-משטרה גבוהים, הכו ורמסו אותו במגפיהם וחירפוהו כ"יהודי מצורע". התחילה

גאות הריאקציה. היא לא היתה אמנם מכוונת נגד היהודים, אך האופוזיציה האנטישמית הסיתה את פסולת החברה ביהודים, כדי להכריח את הממשלה להגן עליהם ולהקיעה כ"יהודית", או להציגה בעולם כממשלת פורעים, לכשתשב בחיבוק-ידיים. נקל לתאר מה צורה לבשו הבחירות לבתי-המחוקקים באוירה כזאת. מועמדים בלתי-רצויים נאסרו ורשימותיהם נפסלו, משרדי בחירות הושמדו, נעלמו קלפיות, זויפו פרוטוקולים. אף-על-פי-כן לא השיגה הממשלה גם הפעם רוב מוחלט בסיים, אלא רק בסנאט. היהודים שהלכו מקודם עם ה"סאנאציה" חזרו והלכו איתה גם הפעם, אך בקולות היהודים נבחרו רק שני צירים; עוד ציר וסנאטור אחד קיבלו מרשימת הבלוק הממשלתי. לציונים היתה רשימה משלהם, בלי המיעוטים האחרים, אך תנאי הבחירות היו כאלה, שיכלו להיבחר רק אותם שבעת הצירים, שהממשלה לא מצאה לנחוץ להתנגד להם, או שמאמצי השלטונות האדמיניסטרטיביים להפריע לבחירתם היו ללא הועיל (גרינבוים). "הפולקיסטים" כבר לא הלכו לבחירות. וה"בונד" נכשל בכל הארץ.

## 2

התקופה משנת 1930 עד פרוץ המלחמה כבר היתה תקופת נסיגה מודרגת ברחוב היהודי. תחילה בצנעא ואחר-כך בתוקף גובר והולך הושמו לאל כל הישגי היהודים. אפילו אנשים מבני חוגו של פילסודסקי, שלא נודעו כאנטישמיים, החלו מעלים סיסמאות מרעיות כביכול נגד היהודים. הנצימה היסודית היתה: רבים מדי היהודים בפולין; עליכם ללכת מכאן. הרי יש לכם ארץ-ישראל! שר-האוצר, הקולונל מאטושקבסקי, העלה תיאוריה על ככר לחם, שיכולה להספיק רק למספר מסוים של אנשים, ואין היא מספיקה עוד ליהודים. התחילה פעולת חרם בקנה-מידה רחב. בתמיכת הממשלה הוקם בפוזנא מרכז לעידוד התישבותם של סוחרים ובעלי-מלאכה מתחום הכיבוש הפרוסי לשעבר בערי פולין הקונגרסאית ובחבלי הספר, על-מנת שיפתחו שם בתי-עסק ויתחרו ביהודים. הממשלה נתנה ל"סוחרים" החדשים הללו אשראי ביד נדיבה. בעקבות ה"סוחרים" המהגרים קפצו על המסחר כל מיני פקידים ונכבדים פרוכינציאליים: נשותיהם קיבלו אשראי ממשלתי ופתחו עסקים. מרבית העסקים הללו נתמוטטו עד-מהרה והלואות הממשלה אבדו ללא תקנה, אך בין כה וכה הספיקו לרועץ את מעמדם של יהודים רבים. אכן מקצת הסוחרים החדשים החזיקו מעמד; משפרצה מלחמת-העולם השנייה והגרמנים כבשו את פולין, נתגלה שברובם היו "פולקסדויטשע" ומהם אף מילאו בזמן המלחמה ולפניה תפקידי ריגול לטובת האויב. נוסף לכך החלו השלטונות העירוניים לשלול את הדוכנים מאת היהודים, אם על-ידי הפרת חוזה-השכירות ואם על-ידי העברת השנקים אל מחוץ לערים. הדבר נעשה כאילו לטובתם של אכרים חסרי-קרקע. במקום לבצע רפורמה אגרארית ולפתח את התעשייה בערים, לשם קליטת תוספת פועלים מן הכפר, בחרו ליטול מן היהודים אף את הדוכנים העלובים שלהם ולתתם לאכרים חסרי-קרקע לכאורה. בסופו של דבר פשטו בעלי הדוכנים החדשים את הרגל, אבל את היהודים הרסו. בצד פעולת הנישול השקטה בדרך אדמיניסטרטיבית התחילה, לשם אותה מטרה עצמה, גם הסתה אנטישמית גסה שהביאה לתוצאות עגומות מאד.

יִכְסָה חֶמֶץ והכומר סְשִׁצִיאק התחילו בינתיים שוב משתוללים בארץ, באין מכלים דבר; שוב התחילו התנפלויות ומהומות אנטישמיות, שנסתיימו עכשיו לעתים קרובות בשפיכות דמים. ה"שבת-גוי"ים וה"אויִרְנְדוֹבְנִיק"ים חזרו להטיל את ארסם. באוניברסיטאות התחילו מהומות אנטישמיות. הנוער דרש לקבוע מיכסת אחוזים ("נוֹמֶרוֹס קְלאוּזוֹס") וספסלים מיוחדים לתלמידים היהודים. על רקע זה נהרג באקראי, בעת תגרה, הסטודנט הפולני ואֶלְאָבְסְקִי בוילנא והדבר גרם למהומות חמורות. שם ההרוג נהפך לסמל ומדי שנה בשנה היו הסטודנטים הנוצרים מתנפלים ביום מותו על חבריהם היהודים ומכים בהם לפעמים עד מות. בעת-ובעונה-אחת התחילה גם הסתה תחיקתית בסיים. הצירה פְּרִיִסְטוֹר הציעה לאסור את השחיטה הכשרה, מטעמים הומאניטריים כביכול: השחיטה לפי דיני ישראל, בלי הדמה מוקדמת של הבמה, גורמת, לדעתה, יסורים. אכן לאט-לאט חדלו יוזמי החוק להתבייש והתחילו להגיד בפה מלא, שכוונתם להוציא מידי היהודים את סחר הבשר ובכלל להקשות ולהמאס עליהם את החיים בפולין. הממשלה השתדלה להעמיד פנים נייטרליות. המלחמה נמשכה זמן רב וכשנתפרסם לבסוף החוק האוסר את השחיטה היהודית, נתחזר, כי הטעמים ההומאניטאריים כוחם לא היה יפה לגבי אחוז מסוים של בהמות לצרכי האוכלוסים היהודים וכן לגבי בהמות לא-מקרינות, כגון חזירים, מאחר שטעמם משובח יותר, כשהם נשחטים בלי הדמה מוקדמת. כל הטעמים ההומאניטאריים לא נבראו אלא להזיק ליהודים.

המצב החמיר מאוד אחרי הפיכת היטלר בגרמניה. נחשול הריאקציה גאה. קבוצות לאומניות קיצוניות, כגון אונ"ר, שפרשו מן "הדמוקראטים הלאומיים", והפלג הקיצוני ביותר של קבוצה זו, ה"פאלאנגה", אשר קשריו עם הצירות הגרמנית לא היו בגדר סוד, התחילו לפעול בראש חוצות ובצורה פרובוקטיבית. התנפלויות על היהודים ברחובות ובמקומות ציבוריים היו למעשים שבכל יום. האוירה נעשתה דחוסה יותר ויותר. בכמה וכמה עיירות, ביחוד בסביבות לומדה, נשנו בשיטתיות מהומות אנטי-יהודיות. האשמים לא נתפסו ואם נתפסו לא נתבעו לדין או נדונו לענשים קלים שבקלים, בהפכם אגב את בית-המשפט לבמת תעמולה אנטישמית.

ביוני 1934 נפל דבר: אחד ממקורביו של המארשאל פילסודסקי, המיניסטר לענייני פנים פִּירַאצְקי, נורה בידי אלמוני. החדש נפל על אנשי אונ"ר ו"פאלאנגה", ראשי הפורעים ביהודים כל הומן, ובמשך שלוש שעות לאחר הרצח פוזרו מיד הארגונים הללו, משרדיהם נסגרו, חבריהם החשובים נאסרו והובלו למחנה-עונשין בקארטו-פֶּרְנֶה, שהוקם, בפקודה מיוחדת מטעם נשיא המדינה, כחצי שנה אחר המאורע היה שקט. לא היו פלוגות-מחץ ואיש לא פגע ביהודים. אולם בינתיים קרו שני דברים: ראשית, נתברר כי פייראצקי נורה בפקודת הארגון המהפכני האוקראיני; שנית, נאלצה פולין, מחמת הפוליטיקה המוטעית של צרפת ואנגליה, להעמיד פנים של אוריינטאציה על גרמניה של היטלר. אני אומר "להעמיד פנים", כי אין ספק שהמארשאל פילסודסקי התייחס לכתחילה אל חוזה הידידות עם גרמניה כאל צעד תכסיסי, המכוון להזהיר את אנגליה וצרפת, שתחדלנה להקריב את ענייני פולין לטובת גרמניה. אבל המארשאל כבר היה זקן וחולני, ואילו כת הקולונלים שהתלקטה סביבו העדיפה את גרמניה הטוטאליטארית על פני המערב הדמוקראטי. משנחתם ההסכם עם גרמניה חל שינוי מן הקצה אל הקצה בכמה עניינים שבמדיניות הפנים. הועד היהודי האנטי-נאצי, שזכה עד עכשיו לתמיכת הממשלה ונחשב כאמצעי להמעטת היבוא מחוץ-לארץ, הוכר מיד כבלתי-ליגאלי ונאלץ לחדול מפעולת-החרם, המצליחה למדי, על תוצרת גרמניה. לעומת זאת פרצה האנטישמיות ללא כל מעצור. היו פרעות במינסק-מאזוֹבֶ'יֶצְק, בבריסק שעל נהר בוג, בפֶּשֶׁיֶטְק, ובמקומות אחרים. והפרעות—פרעות ממש, עם חללים יהודים, בהשתתפות המשטרה לימין הפורעים, ומשפטים נגד הקרבנות היהודים, התחילו רווחות שמועות מדאיגות על תכניות לשלול מן היהודים את זכויותיהם האזרחיות ואפילו את עצם האזרחות הפולנית, כדוגמת חוקי נִיֶּ'נְבֶּ'רג. נעשו צעדים כדי לחסום בפני היהודים את הדרך למקצועות הרפואה, ההנדסה ועריכת-דין. כמה וכמה מועצות עירוניות, כגון זו שבלודז, נעשו במות למהומות אנטישמיות מתמידות, התנפלויות בפועל על חברי-המועצה היהודים והסתה בלתי-מרוסנת נגד היהודים.

באירה כזאת נצטמצמה פעילותה של הנציגות היהודית הוצירה בפארלאמנט בהגנה על שרידי העמדות ובהתנגדות לכל מיני אמצאות של נ"ד ושל אותה ה"סאנאציה", שאף כי היו בתוכה כמה יהודים "משלה", מאנשי ה"אגודה" והסוחרים, כבר קיבלה בשלמות את תכנית ה"דמוקראטים הלאומיים" לגבי היהודים. בהעסיקה את דעת הציבור ב"סכנה" היהודית, הצליחה ממשלת הקולונלים, בתחבולות פורמאליות שונות ("היהודים שלה" נמנעו מהצבעה), להעביר בסיים חוקה חדשה, בעלת גון פאשיסטי עז. הסעיף 96 של החוקה הקודמת, הקובע שיוון-זכויות ליהודים, נעלם לחלוטין. אמנם, יסודות מסוימים של אותו סעיף הועברו, בצורה משונה למדי, לסעיף אחר של החוקה החדשה, אך מה תועלת בכך לאור העקרון הכללי של החוקה החדשה, האומר, כי זכויות האזרח תלויות בערכו ושרותו למדינה—והרי הממשלה היא הפוסקת, כמובן, בכגון זה. לאחר מכן נקבע סדר-בחירות חדש, שלפיו ממונה חלק מן הסנאטורים על-ידי נשיא המדינה, ואילו לסיים רשאים להיבחר רק אנשים, שייבחרו למועדים באספות כלליות של בוררים, מורכבות מבאי-כוחם של ארגונים מקצועיים שונים (שהיו תלויים בגורמים אדמיניסטרטיביים), שליחי המועצות העירוניות וכדו', וכן מבוררים ממונים על-ידי השלטונות. אף פוזר מספר ניכר של מועצות עירוניות והושלטו בערים קומיסארים ממשלתיים; הוא הדין לגבי הקהילות היהודיות.

היהודים חשו בסופה המתקרבת ונתמלאו חרדה למשמע הידיעות המגיעות מגרמניה הנאצית ולמשמע הידיעות היומיומיות על פרעות ומהומות אנטי-יהודיות, הפורצות פה ושם בפולין גופא. העליה לארץ-ישראל גברה מאוד ועתה לא רק מטעמים אידיאולוגיים בלבד, אלא גם מאימת הגורל העגום שנראה צפוי ליהודים בפולין. אחרי שנתקבלה החוקה החדשה ופורסם סדר-הבחירות החדש נגמר בעצם תפקידו של הפארלאמנט הזה. הקבוצות האופוזיציוניות, שהיוו רוב בסיים, ניסו להתנגד לממשלה, אך היא נעזרה באמצעי בדוק: דחיית הישיבות של הסיים, וכך

הגיע הפארלאמנט לסוף מועדו. המזכירות של המועצה היהודית הלאומית השתדלה להוסיף לפעול, אך מצבה הזכיר מראה צפור המנסה להתחזק בחלל הריק.

כשלבסוף פוזר הפארלאמנט ונקבעו בחירות, על-פי הסדר החדש, לא הסכימה שום קבוצה מתקדמת ודמוקראטית להשתתף בהן. הכריזו על כך המפלגה הסוציאליסטית הפולנית וסיעת האכרים לפלגיה וכן עשו גם הציונים שבתחומי הכיבוש הרוסי והפרוסי לשעבר, פועלי-ציון (ימין ושמאל) וה"בונד". אולם כמה קבוצות יהודיות היו סבורות, שאף בנסיבות אלה, אין להניח את הציבור היהודי בלא נציגות כל-שהיא בבתי-המחוקקים וכך נמצאו בסיים ובסנאט כמה צירים וסנאטורים יהודים ממונים. יש לומר לזכותם של אותם השרידים הבודדים של הנציגות הפארלאמנטארית היהודית המפוארת בעבר, כי עשו כל אשר היה ביכולתם. ד"ר זומֶרֶשטיין בסיים ופרופ' ד"ר שור בסנאט לא פסקו מלהגיב ומלטעון, אך כל דבריהם היו לריק. למורת רצונם לבשה כל פעולתם אופי של אפולוגיה. הארץ והממשלה הלכו במלוא המהירות לקראת פאשיזאציה וטוטאליטאריות, ולא בנוסח מוסוליניי אלא דוקא בנוסח היטלר. המארשאל פילסודסקי מת — בעצם כבר חדל למעשה שנה לפני כן להתערב בעניינים — וכת הקלונגלים רתמה את פולין לחלוטין במרכבתו של היטלר. מזמן לזמן פרצו פרעות ביהודים, פעם חמורות יותר, פעם פחות. היו פרעות בסְשֶׁנסְטוֹכוב, היו פרעות בבֶּלְזִיך; יהודי שהתגונן נדון לשנות מאסר. הפארלאמנט טיפל במרץ, בליווי נאומים מסיתים, באיסור השחיטה היהודית, וכן עסק בארגון חדש של עריכת-הדין, כדי למנוע התווספות צורכי-דין יהודים. ועוד היה עליו לסדר ענין נכבד ביותר: לאסור על היהודים את המסחר בתשמישי-קדושה נוצריים! כל העניינים הללו, יחד עם השאלות והבידורים בדבר הפרעות והמהומות, בלעו את זמנם ומרצם של קומץ הנציגים הפארלאמנטאריים היהודים. ונוסף על כך ריחפה על ראשם של יהודי פולין הסכנה של חוקי נירנברג.

מועקת המסים גברה והלכה. אף נוספה לכך שיטה של מיני מלוות פנימיים ותרומות לאומיות "מרצון", שנפלו בסופו של דבר אף הם על שכם היהודים. השלטונות המקומיים סחטו מן היהודים, על-ידי נגישות וטרור, את פרוטתם האחרונה בשביל התרומות והמלוות האלה. אנשי-צבא נתמנו לקומיסארים בבאנקים, במפעלים פרטיים, לרוב של יהודים, וכך הוטלה עליהם מעמסה נוספת. חברי אֵוֶנֶר שוחררו מזמן ממחנה הריכוז בקארטיס-בֶּרְזֶה ובמקומם הושיבו את עסקני האופוזיציה, ובתואנות שונות — גם סוחרים יהודים, שלא תרמו "מרצון" את תרומתם או לא יכלו לשחד כהלכה את מושל-המחוז או מפקח המשטרה. יהודים נתבעו לדין באשמת חילול כבודו של העם הפולני ונענשו בענשים חמורים, על יסוד עדויות שקר של מסיתים אנטישמיים. הופיעו פקודות, המתירות לשלול מאזרחים היושבים בחוץ-לארץ את אזרחותם הפולנית, והן הופעלו כמעט אך ורק נגד יהודים. באוניברסיטאות שמעו היהודים את ההרצאות בעמידה, כי לא רצו לשבת על "ספסלי היהודים" בשמאלו של האולם, ונמצאו פרופסורים פולנים שלא הניחו להם לעמוד, בכוונה לשבור את רוחם. על רקע זה ארעו מהומות ותגרות, ויהודים נחבלו ונפצעו. מזמן לזמן היה צורך לסגור את האוניברסיטאות, כדי למנוע שפיכות דמים מרובה. כל מי שיכול נסע ללמוד בחוץ-לארץ, אך גם דבר זה גרר אחריו האשמות, שהיהודים אינם קשורים לפולין והם מוציאים את דיבתה רעה בעולם. וזע השנאה נפל כאן על קרקע פוריה מאד, והידיד החדש מעבר לגבול, שבלי הרף ערכו לו פרות במסעות הצייד בבֶּלְזִיךְ ובספאלא, ליבה בזריות את אש האנטישמיות, כדי להסית את דעת הציבור והממשלה מתכניותיו.

אף ברתחת ההסתה האנטי-יהודית הצליחה הממשלה לפתות כמה מדינאים ועסקנים יהודים תמימים וליצור יחד אתם ועד להתישבות יהודית מחוץ לפולין. שום דבר ממשי לא עשה הוועד הזה, כי לא יכול לעשותו, אך בקרב הציבור הפולני חיוק את ההכרה, כי היהודים עצמם סבורים, שאין להם זכות להשאר בפולין. בחוץ-לארץ טענה הממשלה שהיא כשלעצמה אינה דוחקת כלל את היהודים להגר מן הארץ, אולם היהודים בעצמם רואים צורך לעזוב את פולין, והממשלה רק מסייעת בידם בהגשמת שאיפותיהם.

לאמיתו של דבר לא היה מקום להתישבות ולהגירה יהודית אלא בארץ-ישראל בלבד ומדיניות הדבִּיזִים של הממשלה, עיכבה את העליה, כי בעלי-ההון לא יכלו להוציא את רכושם מפולין ואף הנוער החלוצי לא יכול לעלות במספר מתאים. כי כושר-הקליטה של הארץ היה תלוי בזרימת הון נוסף. לעובדה זו הוושם לב לבסוף ובשנת 1936 חתמה הממשלה על הסכם-חליפין עם הסוכנות היהודית, דוגמת הסכם-ההעברה שבין גרמניה וארץ-ישראל. אך כעבור כמה חודשים נתברר, כי הצדדים נתכוונו כל אחד לדבר אחר. הסוכנות היהודית התכוונה לאפשר ליהודים להעביר את הונם לארץ-ישראל בצורת

סחורות, הנחוצות בארץ ואינן מיוצרות בה, ואילו הממשלה הפולנית נתכוונה להפוך את ארץ-ישראל לשוק בשביל מוצרי התעשייה הפולנית. מבלי להתחשב בצרכיו, על כן לא חודש ההסכם משפך תקפו. למרבה הרעה הוצא בדצמבר 1936 חוק המחייב את תושבי פולין להוציא את הונם מחוץ-לארץ ולהעבירו לפולין — מעצור נוסף בדרך היציאה לארץ-ישראל. בינתיים נשלמו ההכנות להקמתה של מפלגת-הממשלה "אז'ון" ("מחנה האיחוד הלאומי") ובשנת 1938 התחילה את חייה. נספחו אליה רודפי-קאריירה מן המחנות הריאקציוניים. המפלגה החדשה נתכוונה לשנות את משטר המדינה לפי הדוגמאות הנאצו-פאשיסטיות ועמדתה כלפי היהודים היתה אנטישמית כשל "הדמוקרטיה הלאומית" ואף למעלה מזה. הסיים משנת 1935 נעשה לא-נח, כי עוד התהלכו בתוכו שרידי האופוזיציה הפנימית של ה"סאנאציה". המנהיג והאידיאולוג שלהם, ידידו האישי של פילסודסקי, הקולונל סלאן, נוכח לאן הוליך את פולין בהיגררו אחר הפאשיזם ואיבד את עצמו לדעת. הפארלאמנט פוור. הבחירות החדשות, לפי הסדר הקודם אך בתוספת לחץ מצד השלטונות האדמיניסטרטיביים, סילקו מן המועמדות אף מאנשי ה"סאנאציה", שהיו בעלי דעה משלהם. מבין היהודים ניגשו לבחירות רק אלה שנאותו לעבור דרך המסנת של השלטונות האדמיניסטרטיביים. הציונים שבתחומי הכיבוש הרוסי והפרוסי לשעבר, פועלי-ציון וה"בונד" סירבו להשתתף בבחירות. שוב נכנסו לסיים ולסנאט יהודים אחדים, שהשחיתו את דבריהם לריק כמקודם. רק שני דברים ראויים לציון מאותו פרק-הזמן: הבחירות למועצות העירוניות ומעשה ז'בונ'שין.

בשעה שבפארלאמנט של המדינה ובקהילות שבערים הגדולות השתלטה מפלגת הממשלה או הושלטו עושי-דברה נכנס לתקפו חוק חדש על השלטון-העצמי המוניציפאלי, שאיפשר בחירות דמוקרטיות למדי. אמנם הדברים אמורים רק במועצות העירוניות, שסמכותן נצטמצמה רק בבקורת, כי ההנהלות היו ממונות למעשה, אף-על-פי-כן היה גם דבר זה לטובה בזמנים הקשים של השתלטות הפאשיזם, והאוכלוסיה העירונית נהרה בהמונים אל הקלפיות. וכאן קרה דבר בלתי-צפוי. ה"בונד", שעד כה לא זכה מעולם בציר לפארלאמנט ורק בנציגים מועטים במועצות, קיבל בכמה מן הערים הגדולות, שהיה בהן מספר ניכר של פועלים יהודים, רוב עצום של מאנדאטים. היו כמה סיבות לדבר. בעוד שטובי העסקנים הציונים, ואפילו של "האגודה", הקדישו את מרבית זמנם ומרצם למדיניות הארצית, שלח ה"בונד", שלא היה מיוצג מעולם בסיים, ממילא את טובי אנשיו למועצות העירוניות. הם מילאו את תפקידם באמונה ובתבונה ועשו בתחום סמכויותיו של השלטון-העצמי כל שביכלתם למען האוכלוסיה היהודית וזכו להערכתה. לעומת זאת גילה הציבור היהודי במרכזים העירוניים הגדולים מורת-רוח ממצעיהן של קבוצות ציוניות מסוימות, שהשתתפו בבחירות לפארלאמנטים הממונים, וביקשו, ללא הועיל, את חסדן של הממשלות הפאשיסטיות. את עוונן של הקבוצות האלה נשא הכלל הציוני כולו, פרט אולי לכמה יחידים, שלהם רחש הציבור אמון אישי. במידה מסוימת השפיע על תוצאות הבחירות, גם שינוי מדומה במצע של ה"בונד". בעוד שקודם לכן היה מדגיש, שאינו אלא דברם של הפועלים היהודים בלבד והתרחק מן הבורגנות הזעירה, הצהיר עתה (כדוגמת התכסיס של הקומוניסטים בשנים האחרונות) שהוא נציגם של "המוני העם". ועוד גורם נוסף: בכל הבחירות הקודמות היו לקומוניסטים רשימות (מוסוות) משלהם, עכשיו לא היה אף פתח אפשרות לכך ועל כן המליצו לפני חבריהם היהודים להצביע בעד ה"בונד" ולפני הנוצרים — בעד פפ"ס. הנה-כי-כן נחל ה"בונד", בכמה וכמה מרכזים גדולים, נצחון חשוב. אולם התנועה הציונית לא נחלשה מכך אפילו כמלא נימה.

מאורע אחר, שארע בימי הסיים האחרון, הוא מעשה ז'בונ'שין. בקשר לחוק הפולני החדש, השולל את הנתינות הפולנית מאת אזרחים היושבים זמן ממושך בחוץ-לארץ, עמדו השלטונות הגרמניים ואסרו במפתיע, בערב-סתי עגום אחד, כמה אלפים יהודים, נתיני פולין, שרבים מהם היו "מגורמנים" לחלוטין, והעבירו אותם בכוח אל מעבר לגבול הפולני. יש לומר לזכותה של האוכלוסיה הפולנית על הספר הגרמני, שהיתה בדרך-כלל אנטישמית מאד, וביחוד לזכותם של עובדי הרכבות הפולנים ומשפחותיהם: כשראו את המוני היהודים המסכנים והמבוהלים, שהגיעו בלי חפצים ובלי כסף, מיהרו בנדיבות לעזרתם. אחר-כך דאגה להם הממשלה הפולנית והושיטה להם, במשך כל ימי שהותם במחנה בזבונ'שין, עזרה מרובה. אמנם כל ממשלה חייבת לעשות כן כלפי נתיניה, אך היתה זאת ממשלת "אז'ון", שהתכוונה לשלול מאת היהודים את זכויותיהם האזרחיות והאנושיות. הציבור היהודי בפולין גילה כלפי קרבנות ההיטלריזם דאגה ונדיבות למופת. בתחום הפארלאמנט לא הספיקה הנציגות היהודית לעשות דבר ובכלל לא נעשה דבר בפארלאמנט, לא בשאלת היהודים

ולא בשביל פולין בכלל. בארץ השתוללה תעמולה אנטישמית, אך דעת הציבור הוסבה יותר ויותר למתרחש בחוץ-לארץ. היטלר תפס את אוסטריה—ופולין נחלה, בלי שפיכות-דמים, נצחון על ליטא והכריחה אותה לקשור קשרים דיפלומטיים אֶתֶּה; בזמן ההפגנות הכו קצת יהודים. היטלר כבש את הסודטים—ופולין קשרה קשרי אחוה אתו ועם הסלובאקים: הידידות נמשכה ולגרינג נערכו פְּרוֹת במסעי הצייד. היטלר תפס את שארית צ'כוסלובאקיה—ופולין תפסה את טראנסאולוניה, צֶ'שִׁין וטְשִׁינְקָה, ולאחר שבועות מספר התחילה לגרש משם את היהודים, שנחשבו נתינים צ'כיים, לצ'כוסלובאקיה, כלומר הסגירה אותם להיטלר. עד שלבסוף כבש היטלר, אחרי קרבות-דמים, את פולין. ההגנה הנודעת-לתהילה של וארשא... מיליוני יהודים נענים ונרצחים! גבורתם של מגיני הגיטו שנפלו במלחמה ללא תקוה...

ולבסוף—מושבות ישראל בפולין כולה היו לשממה אחת גדולה. במקום שלושה מיליונים וחצי על פני כל הארץ שבין הווארטא והנֶיִמֶן מצויים עתה, בגבולותיה החדשים שבין האֶלְבֶּה והבוֹג, רק 8—10 רבוא יהודים. ומעבר לבוג בשטחים שעברו לידי רוסיה—אולי עוד כמה או כמה וכמה אלפים. וכל אותה שארית הפליטה—שרידי הטבח שנערך בידי היטלר ואשר חזרו מרוסיה מבין השרידים שניצלו שם—מכונסת בשטחים שנכבשו מידי הגרמנים ועוד בכמה מרכזים מיוחדים. העיירה היהודית נעלמה לבלי שוב. ואף מבין היהודים המעטים שניצלו לא מעטים הם המסתתרים עדיין בשמות אריים, לבל יהיו לצנינים בעיני אחרים ולבל יהיו חייהם וחיי בניהם תלואים להם מנגד.

ואף מבין שְׂבִי רוסיה ומן הניצולים על אדמת פולין גופא נמצא עכשיו רק חלק לא גדול בארץ זו. כל השאר יצאו את פולין, בדרכים שונות, חוקיות ולא חוקיות. מקצתם הגיעו לארץ-ישראל ורובם נמצאים בדרך אליה: במחנות העקורים שבגרמניה, אוסטריה ואיטליה, בערי צרפת ובמחנות קפריסין. כי הציבור היהודי בפולין היטיב עתה להבין, כי אין עוד עתיד ליהודים בגולה, כשם שמבינים זאת, אם גם לא באותה מידה, גם הקיבוצים היהודיים שבארצות אירופה האחרות. יחידים עתידים אולי להסתדר שם, אולם לכלל ישראל תקוה אחת בלבד: שיבת ציון. לפיכך נוהרים היהודים בכל הדרכים לארץ-ישראל, מבלי לשעות למכשולים ולמעצורים. מהם נופלים בדרכים ובחופי המולדת, נספים מרעב, ממחלות, מקשיי הדרך ומירות החייל האנגלי. אולם במקום הנופלים או המוחזרים באים אחרים, באמונה שלמה, כי הצדק עתיד לנצח ושרידי עמנו יפרו את שממות ארצם ויטעו בה ציוויליזציה פורחת, העשויה לתת לעולם ערכי תרבות חדשים.